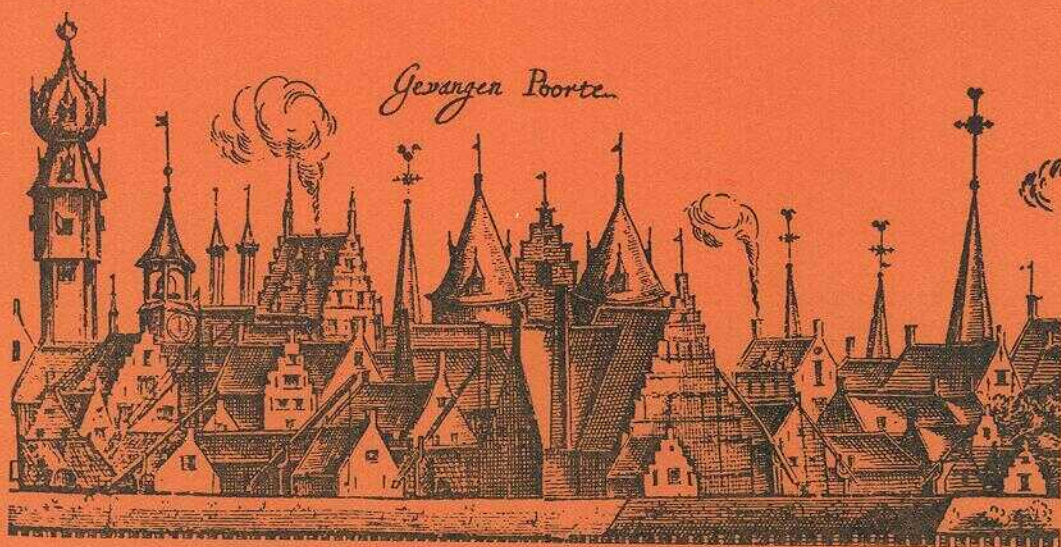

Bulletin KNOB

I

JAARGANG 73 | MAART 1974

Inhoud

J. H. KLUIVER

De orgelarchitectuur van Jacob van Campen 1

W. A. VAN HAM, L. J. WEIJS en J. L. C. WEYTS
De Lievevrouwepoort te Bergen op Zoom en zijn
omgeving 19

JHR. H. W. M. VANDER WYCK

Opmerkingen over Marots en Desgots' plannen
voor het park van het Loo 33

Archeologisch Nieuws 36

Monumenten-Nieuws 47

Boekbespreking 51

Bulletin KNOB

Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond, tevens orgaan van de Rijksdiensten voor de Monumentenzorg en voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, en van de Nederlandse Museum-Vereniging

REDACTIECOMMISSIE drs. J. F. van Agt,
prof. dr. H. Brunsting, drs. R. C. Hekker, mr. J. Korf,
D. F. Lunsingh Scheurleer, ir. R. Meischke,
dr. J. G. N. Renaud, prof. dr. C. L. Temminck Groll

REDACTIE-SECRETARIAAT drs. H. P. R. Rosenberg,
p.a. Rijksdienst voor de Monumentenzorg,
Broederplein 41, Zeist, telefoon 03404-21844

Het *Bulletin KNOB* verschijnt in vijf afleveringen per jaar. Het wordt gratis toegezonden aan de leden van de KNOB en van de Nederlandse Museumvereniging. Jaarlijkse contributie leden KNOB f 25,—, leden KNOB en Ned. Museumvereniging f 15,—, verenigingen f 35,—, studentleden f 10,—. Giro 140380 van de KNOB te Utrecht. Losse nummers: f 7,50 per aflevering bij de firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a te Leiden

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Opgericht 17 januari 1899

BESCHERMVROUWE *H.M. Koningin Juliana*

VOORZITTER *prof. dr. ir. C. L. Temminck Groll*

SECRETARIS *mr. P. J. van der Mark, De Poorters-
straat 22, Den Haag*

PENNINGMEESTER *G. A. P. van Helbergen, p.a.
Janskerkhof 22, Utrecht*

*Ir. P. van Dun, J. H. van Mosselveld, mr. H. E. Phaff,
drs. Meta A. Prins-Schimmel, jbr. dr. C. C. G. Quarles
van Ufford, dr. J. G. N. Renaud, dr. R. Steensma,
drs. I. L. Szénássy, P. L. de Vrieze, drs. W. H. Vroom*

DE ORGELARCHITECTUUR VAN JACOB VAN CAMPEN

J. H. KLUIVER

Over Jacob van Campen is in de Nederlandse architectuurgeschiedenis in de loop van de tijd nogal verschillend geoordeeld. Sommige architectuurhistorici hebben hem uitbundig geprezen maar anderen hebben zijn verdiensten gerelativeerd en zijn aandeel in de aan hem toegeschreven werken verkleind of zelfs geheel ontkend. Tot de eerste categorie behoort onder meer A. W. Weissmann, die Van Campen tot een der belangrijkste architecten van de 17de eeuw heeft verheven¹. F. A. J. Vermeulen daarentegen heeft deze architect gekarakteriseerd als een „begaafd en inventief dilettant”, „een theoreticus” die niet tot praktische uitwerking van zijn ideeën in staat was en deze aan de mensen van het vak moest overlaten. Ook heeft deze auteur het aandeel van Van Campen in de totstandkoming van een aantal bouwwerken in twijfel getrokken².

Ook over de orgelarchitectuur van Van Campen is nogal uiteenlopend geoordeeld. Arthur Hill en J. W. Enschedé geven enerzijds een gunstig oordeel over de door deze bouwmeester ontworpen orgels maar hebben anderzijds ernstige kritiek uitgeoefend. Hill noemt het orgel in de Nieuwe Kerk te Amsterdam „a very imposing structure” maar kwalificeert het beeldhouwwerk van het soffiet als „bad plaster work”³. Enschedé oordeelt eveneens positief over genoemd orgel maar heeft kritiek op de architectuur van het orgel in de St.-Laurenskerk te Alkmaar. Hij meent dat het rugpositief van dit orgel niet bij het geheel past en noemt de grote hoogte van het orgel een „kerkelijk-muzikale fout van Van Campen”⁴.

Dat zulke uiteenlopende meningen konden postvatten is ten dele te verklaren uit de omstandigheid dat betrekkelijk weinig archivalia over

Van Campen en zijn werk bewaard zijn gebleven. Voor vele objecten is het niet mogelijk met archivalische gegevens te bewijzen dat hij het ontwerp leverde. Voor een beter inzicht in zijn werk zijn we dan ook aangewezen op een zo nauwkeurig mogelijke analyse van het beschikbare bronnenmateriaal en de objecten zelf. Deze werkwijze heeft de laatste decennia weer nieuwe inzichten doen ontstaan. De dissertatie van Katherine Fremantle over het voormalig stadhuis van Amsterdam⁵, en tal van grotere en kleinere studies vertonen een tendentie tot grotere waardering voor het werk van Van Campen en de erkenning dat hij een zeer oorspronkelijk denkend bouwmeester was.

Aan Van Campens orgelarchitectuur is de laatste tijd weinig aandacht besteed. In dit artikel wil ik daarom trachten Van Campen als orgelarchitect naar waarde te schatten. Daarbij wil ik een essentieel, maar tot nog toe weinig onderzocht aspect van de bouwkunst van Renaissance en Classicisme in het onderzoek betrekken: de compositie van het ontwerp op grond van specifieke maatverhoudingen. De verhoudingsleer nam in deze architectuur een voorname plaats in, getuige de vele tractaten die in de 15de en 16de eeuw in Italië op dit gebied verschenen en in de volgende eeuwen in Noord-Europa werden nagevolgd. De in deze werken gegeven voorschriften waren allerm minst uniform, zodat voor de architecten voldoende ruimte voor een eigen werkmethode bestond. Analyse van deze methode maakt een dieper inzicht in de opvattingen van de architect mogelijk.

De indeling is op deze wijze van benaderen afgestemd. Eerst zullen de uitgevoerde orgelontwerpen van Van Campen worden behandeld, zo-

¹ A. W. Weissmann, *Geschiedenis der Nederlandsche Bouwkunst*, Amsterdam 1912, 354, 355. — Dezelfde, „Jacob van Campen”, *Feestbundel Bredius* (1915), 283 e.v.

² F. A. J. Vermeulen, *Handboek tot de Geschiedenis der Nederlandsche Bouwkunst* III, Den Haag 1941, 137-139.

³ A. G. Hill, *The Organ Cases and Organs of the*

Middle Ages and Renaissance, Londen 1883, 244.

⁴ J. W. Enschedé, „Het groote orgel in de Nieuwe Kerk”, *Jaarb. Amstellodamum* 15 (1917), 18, 19. — Dezelfde, „Gerhardus Havingha en het orgel in de St.-Laurenskerk te Alkmaar”, *Tijdschr. Ver. v. Ned. Muziekgesch.* 8 (1908), 198.

⁵ K. Fremantle, *The Baroque townhall of Amsterdam*, Utrecht 1959.

dat vervolgens een reconstructie van een ontwerp met behulp van de in het eerste gedeelte verworven inzichten aannemelijk kan worden gemaakt. Deze reconstructie komt mogelijk tamelijk gewaagd voor. Toch leek het mij beter deze teponeren dan louter op grond van het ontbreken van primair bewijsmateriaal zijn eventuele juistheid bij voorbaat te ontkennen.

Het orgel in de St.-Laurenskerk te Alkmaar
Bouwgeschiedenis. — In zijn „Oorspronk en Voortgang der orgelen met de voortreffelijkheid van Alkmaars Groot Orgel” vermeldt Gerhardus Havingha, aan het begin van de 18de eeuw organist van het orgel in de St.-Laurenskerk te Alkmaar, dat een rekest van de organist Jan van Bouchain in 1634 de aanleiding tot de bouw van het grote orgel in deze kerk was ⁶. Bouchain klaagde dat hij slechts beschikte over twee kleine orgels zonder vrij pedaal, waarop hij zijn bekwaamheden onvoldoende kon tonen. Hij verzocht de magistraat om verbeteringen, hetzij door vergroting van de bestaande instrumenten of door de bouw van een nieuw orgel. Aanvankelijk koos de magistraat voor de eerste oplossing. 6 juni 1638 sloot hij een overeenkomst met de orgelmaker Levijn Eijckman tot de samenvoeging van het grote en kleine orgel tot een „dubbel orgel” ⁷. Uit de omschrijving „te voegen bij ende voor 't groot orgel” kunnen we opmaken dat met „dubbel orgel” in dit geval een orgel met rugpositief is bedoeld. Achteraf besloot de magistraat nog tot een wijziging van de opdracht. 27 juli 1638 hechtte de vroedschap haar goedkeuring aan een voorstel van de burgemeesters om de beide orgels naar de westwand van de kerk

over te brengen ⁸. Eijckman heeft slechts kort aan dit project kunnen werken. Uit de stadsrekening over 1638 blijkt dat hij eind augustus van dat jaar is overleden ⁹.

Na het overlijden van Eijckman droeg men het werk op aan Germer Galtusz van Hagerbeer, orgelmaker te Amersfoort, die zich kort tevoren in Leiden had gevestigd voor de bouw van een nieuw orgel in de Pieterskerk ¹⁰. Het contract met deze orgelbouwer is nagenoeg van dezelfde inhoud als het voorgaande. Van Hagerbeer kreeg toestemming het werk voor het Alkmaarse orgel te Leiden te prepareren; het daartoe benodigde hout en lood zou hem worden toegezonden. Uit een tweede, uitvoeriger contract met Van Hagerbeer gedateerd 21 oktober 1638 blijkt dat bij het voorgaande al was afgesproken dat een geheel nieuwe orgelkas zou worden gebouwd ¹¹. In afwijking daarvan kwam men namelijk overeen dat behalve het binnenwerk alleen de kas van het rugpositief te Leiden zou mogen worden vervaardigd aangezien deze wat „divicielder” was, in kleinere gedeelten uiteen te nemen, en Van Hagerbeer in zijn knecht Dirck Thomasz bovendien over een uitstekend schrijnwerker beschikte. De kas van het orgel zou worden gebouwd volgens een tekening „die heeren Burgemeesteren doenmaels vertoont”, namelijk bij het sluiten van het vorig contract. Deze tekening moet reeds door Jacob van Campen zijn vervaardigd aangezien een in 1647 opgemaakt overzicht betreffende zijn honorarium melding maakt van diensten gedurende negen jaren.

In 1639 bracht men nog enige wijzigingen in de dispositie aan, die hun consequenties voor het uiterlijk van het orgel hadden. Havingha ver-

⁶ G. Havingha, *Oorspronk en voortgang der orgelen met de voortreffelijkheid van Alkmaars groote orgel, bij gelegenheid van deszelfs hermakinge opgesteld*, Alkmaar 1727, 148-149. — In de stadsrekeningen wordt deze organist steeds Johan van Bochum genoemd.

⁷ Gemeente Archief Alkmaar, inv. nr. 1847. Voor zover niet anders verantwoord zijn alle documenten betreffende het orgel aan dit inventarisnummer ontleend.

⁸ Gemeente Archief Alkmaar, inv. nr. 44. Resolutie Magistraat 27 juli 1638: gevraagd „waer men den orgel in de kercke best soude connen verplaetsen is goetgevonden dselve te verplaetsen tegen aen ende in de westmure van de kerck”.

⁹ Gemeente Archief Alkmaar, inv. nr. 367 (Stadsrekening 1638) fol. 400, betaling van f 160,— en f 180,— wegens daggelden aan Levijn Eijckman en f 50,— aan zijn weduwe Aeltjen Eijckman „haer ende haer vier vaderloose kinderen tot een gratuiteijt wegens de diensten bij haer man en vader deser stede gedaen en een

viaticum off vertreckpenning geconsenteerd” Havingha, *o.c.*, 154, meldt ten onrechte dat Eijckman in 1641 is overleden.

¹⁰ Germer van Hagerbeer, orgelbouwer te Amersfoort, geboortedatum onbekend, overleden 1646. Met zijn vader Galtus van Hagerbeer en jongere broer Jacobus behoorde hij tot een van de meest prominente orgelbouwersfamilies van Nederland in de eerste helft van de 17de eeuw.

¹¹ Het eerste contract met Germer van Hagerbeer is gedateerd 25 oktober, het tweede 21 oktober 1638. Een van beide data moet onjuist zijn. Vermoedelijk is het contract van 25 oktober een onjuist gedateerde kopie van een reeds in september 1638 gesloten overeenkomst. Het tweede contract is gepubliceerd in het hiervoor genoemde artikel van J. W. Enschedé (*o.c.* 1908), het eerste in: *Bouwstenen voor een geschiedenis der toonkunst in de Nederlanden*, ed. C. C. Vlam en M. A. Vente, Utrecht 1965, 15.

meldt dat men op voorstel van de gebroeders Laurens en Andries Schagen van het Collegium Musicum te Alkmaar de toonomvang van het hoofdwerk vergrootte met een half octaaf van C tot contra F en met twee extra tonen in ieder octaaf om het gebruik van meer toonsoorten mogelijk te maken¹². In het contract van 21 oktober zijn de voetmaten van de betreffende registers inderdaad gewijzigd, zodat aan de juistheid van deze mededeling niet hoeft te worden getwijfeld. De prestant 16' en 8' van het hoofdwerk veranderden door deze wijziging in een 24' en 12', wat een lengtetoenname van acht, respectievelijk vier voet betekende. De tekening die bij het sluiten van het eerste contract werd getoond moet daarom in belangrijke mate van het definitieve ontwerp hebben afgeweken.

In 1640 vonden de eerste houtaankopen plaats en kon de bouw van de orgelkas beginnen¹³. Maart 1641 was men daarmee zover gevorderd dat de magistraat het nodig achtte Van Hagerbeer aan te schrijven zo spoedig mogelijk voor het vervaardigen van de frontpijpen over te komen, „t welck bij mijn heer Van Campen om redenen seer nodich werde geacht". Van Hagerbeer was op dit moment nog volop aan het orgel in de Pieterskerk te Leiden bezig. Bij een verklaring van 4 juni 1641 beloofde hij echter binnen acht maanden aan het werk te gaan en geen ander werk ter hand te zullen nemen totdat het Alkmaarse instrument gereed zou zijn¹⁴. De kas van het rugpositief is blijkens jaartallen onderaan de buitenste stijlen in 1641 gebouwd.

De oorspronkelijke bouwrekeningen van het orgel te Alkmaar zijn niet bewaard gebleven, maar dank zij enige uittreksels uit de rekeningen kennen we de namen van degenen die bij de bouw betrokken waren. Willem Cruyff, schrijnwerker te Amersfoort, maakte een houten model van het orgel. De kistenmaker Jan Jacobsz Turck construeerde de orgelkas, uitgezonderd de kas van het rugpositief, die door Van Hagerbeers knecht Dirck Thomasz werd gebouwd. Pieter Mathijsz leverde het beeldhouwwerk, Jacob Cornelisz Wielmaker het draaiwerk. De beelden-

groep op het rugpositief werd vervaardigd door Jan Karstijnsz te Haarlem.

Het ontwerp van het orgel blijkt tijdens de bouw nog op enkele ondergeschikte punten te zijn gewijzigd. In het Gemeentearchief te Alkmaar berust een pen- en penseeltekening van het hoofdwerk van het orgel die voor enige onderdelen afwijkingen vertoont¹⁵ (afb. 3). De tekening laat een geheel met cherubs gevulde timpaan zien terwijl deze slechts met cherubs op de torens is uitgevoerd. De frontstijlen zijn op de tekening alle van gelijke breedte terwijl in werkelijkheid de stijlen boven de middelste pilaren en de hoekstijlen tweemaal zo breed zijn als de overige. Verder bevat de beschijdering op de deuren geen medaillons als in werkelijkheid het geval is. Andere wijzigingen zijn op te maken uit een tekening van Pieter Jansz Saenredam¹⁶ (afb. 4). Hierop is de orgelgalerij schematisch weergegeven, volgens het onderschrift met de bedoeling dat „mons. Van Campen de wapens en festoenen te beter op sijne ordere sal kunnen stellen". Op de tekening eindigt de uitsparing ten behoeve van de speeltafel in een spitsboog en zijn de stijlen daarnaast smaller dan thans het geval is¹⁷. In deze spitsboog en naast de stijlen zijn festoenen geschetst, die niet zijn uitgevoerd. Op het zwik onder het hoofdwerk is beeldhouwwerk geschetst. Voor zover waar te nemen zijn hier cherubs temidden van lofwerk gedacht, in plaats van de beeldengroep op het rugpositief. Kennelijk heeft Van Campen naderhand hiervan afgezien omdat dit beeldhouwwerk te zeer achter het rugpositief schuil zou gaan.

Op grond van deze tekening zou men kunnen veronderstellen dat aanvankelijk geen rugpositief bij het orgel was ontworpen. J. W. Enschedé heeft destijds ook verondersteld dat dit werk pas in een later stadium is toegevoegd omdat het niet bij de rest van het orgel zou aansluiten¹⁸. Deze stelling is echter onhoudbaar. Van meet af is in de contracten sprake van een rugpositief. Het beste bewijs van het tegendeel is wel dat de zuilen van de orgelgalerij op de plaatsen waar zij door de stijlen van het rugpositief worden om-

¹² Havingha, *o.c.* 151. Naast de dis en gis werden extra toetsen voor es en as aangebracht.

¹³ Gemeente Archief Alkmaar, inv. nr. 1816 (Rekening stadsfabriek 1640) f. 109, 110, 119, 133 uitgaven wegens aankoop van hout voor het orgel.

¹⁴ Verklaring door Germer van Hagerbeer onder het contract van 25 oktober d.d. 4 juni 1641.

¹⁵ Gemeente Archief Alkmaar, Prentverzameling nr. 424 bis.

¹⁶ Collectie Rijksdienst voor Monumentenzorg te Zeist.

¹⁷ Aanvankelijk moet het middengedeelte in deze vorm zijn uitgevoerd aangezien de ribben een verloop hebben als op de tekening van Saenredam en de spitsboog met afzonderlijke delen wagenschot is bekleed, dus kennelijk achteraf is dichtgemaakt.

¹⁸ Enschedé, *o.c.* 1908, 198.

sloten niet van cannelures zijn voorzien en dus niet als vrijstaande zuilen kunnen zijn bedoeld of ooit als zodanig hebben gefungeerd.

Aan het begin van 1643 was de orgelkas zover gereed dat de schilders aan het werk konden gaan. De burgemeesters verzochten Van Campen over te willen komen om te overleggen of het nodig zou zijn verguld aan te brengen. Zij verzochten advies „of het leggen van goud opt voorsegde werck niet soude nagelaten kunnen worden sonder onfatcoenlijckheijt ofte merckelijcke ontcieringe van den orgel ende of dit uytstekende cieraet van 't verguldt niet al te zeer verduysteren zoude het oude binnenwerck van de voorsegde kercke”. Maar wanneer Van Campen verguld noodzakelijk achtte moest hij een begroting opmaken en aangeven welke onderdelen dienden te worden verguld.

De burgemeesters lieten zich door Van Campen blijkbaar van de noodzaak van vergulden overtuigen, want in de rekeningen zijn aanzienlijke bedragen voor het aanbrengen van verguldsel door Nicolaes van Hek verantwoord. Uit een post wegens het vergulden „vant cieraet onder 't rugpositief” blijkt dat het soffiet van het rugpositief verguld was. In het zelfde jaar ontving Caesar van Everdingen opdracht voor het beschilderen van de deuren van het hoofdwerk met „de triomfe van den Coninck Saul”, zoals hij die bij wijze van proef op de deuren van het houten model had geschilderd¹⁹. De binnenzijde van de deuren werd beschilderd door Jacob Pinas, de medaillons met putti daarop door Jan Gerbrandsz van Hoorn.

Het werk aan de orgelkas zal in 1644 gereed zijn gekomen. Met de bouw van het instrument ging het echter minder voorspoedig. In een brief van 25 maart 1643 excuseerde Germer van Hagerbeer zich uitvoerig voor de geringe vorderingen wegens zijn slechte gezondheidstoestand²⁰. Zijn overlijden in april 1646 gaf opnieuw stagnatie en pas aan het einde van dat jaar kon het

instrument na voltooiing door Galtus en Jacobus van Hagerbeer in gebruik worden genomen²¹. De bouwkosten beliepen in totaal f 52 095, voor een kleine stad als Alkmaar een enorme uitgave. Van Campen ontving f 1800 als honorarium.

Het orgel heeft in de loop van de tijd enige wijzigingen ondergaan. De deuren van het rugpositief zijn, waarschijnlijk in de vorige eeuw, verdwenen, eveneens een engelfiguur op het timpaan van het hoofdwerk. De huidige beschrijving van het orgel is in 1781/82 aangebracht²². Volgens de hiervoor genoemde pen- en penseel-tekening en een aan Saenredam toegeschreven interieur van de St.-Laurenskerk was het orgel in de 17de eeuw geschilderd bij wijze van wit marmer met verguld beeldhouwwerk²³.

Analyse van de architectuur. — Alvorens op de architectuur van het orgel in te gaan is het noodzakelijk enige algemene opmerkingen te maken over de wiskundige achtergrond van de architectuur van Jacob van Campen. Uit onderzoek is gebleken dat de bouwwerken van deze architect berusten op nauwgezette schema's van bijzondere maatverhoudingen, met name de gulden snede verhouding. Van Campen heeft bepaalde proportieregels gehanteerd die steeds in analoge situaties terugkeren en hij geeft in zijn werken blijk van een voorkeur voor bijzondere formaten.

Voor het analyseren van al deze verhoudingen is een overzichtelijke wijze van aanduiden noodzakelijk. De gulden snede verhouding berust op de vergelijking $a : b = b : (a + b)$. Het kleinste deel, de minor, van een volgens de gulden snede gedeeld lijnstuk verhoudt zich tot de grootste, de major, als de grootste tot het geheel. De gulden snede factor bedraagt $\frac{1}{2} (-1 + \sqrt{5}) = 1,618.033.988.75$, aangeduid met φ . Wanneer een lijnstuk in major en minor is gedeeld kunnen we de major benoemen als $\frac{p}{\varphi}$, de minor als $\frac{p}{\varphi^2}$ of $\frac{p}{\varphi^3}$. Bij opeenvolgende delingen ontstaat een reeks $\frac{p}{\varphi}; \frac{p}{\varphi^2}; \frac{p}{\varphi^3}$

C. Vlam en M. A. Vente), I, 15-17.

²¹ 30 augustus 1646 werden de burgemeesters gemachtigd na de keuring van het orgel een maaltijd te geven. Gemeente Archief Alkmaar, inv. nr. 45 resolutie 30 augustus 1646.

²² De excerpten uit de rekeningen berusten in nr. 1847, van het Gemeente Archief te Alkmaar en zijn gedeeltelijk uitgegeven in: *Bouwstenen* I, 17, 18.

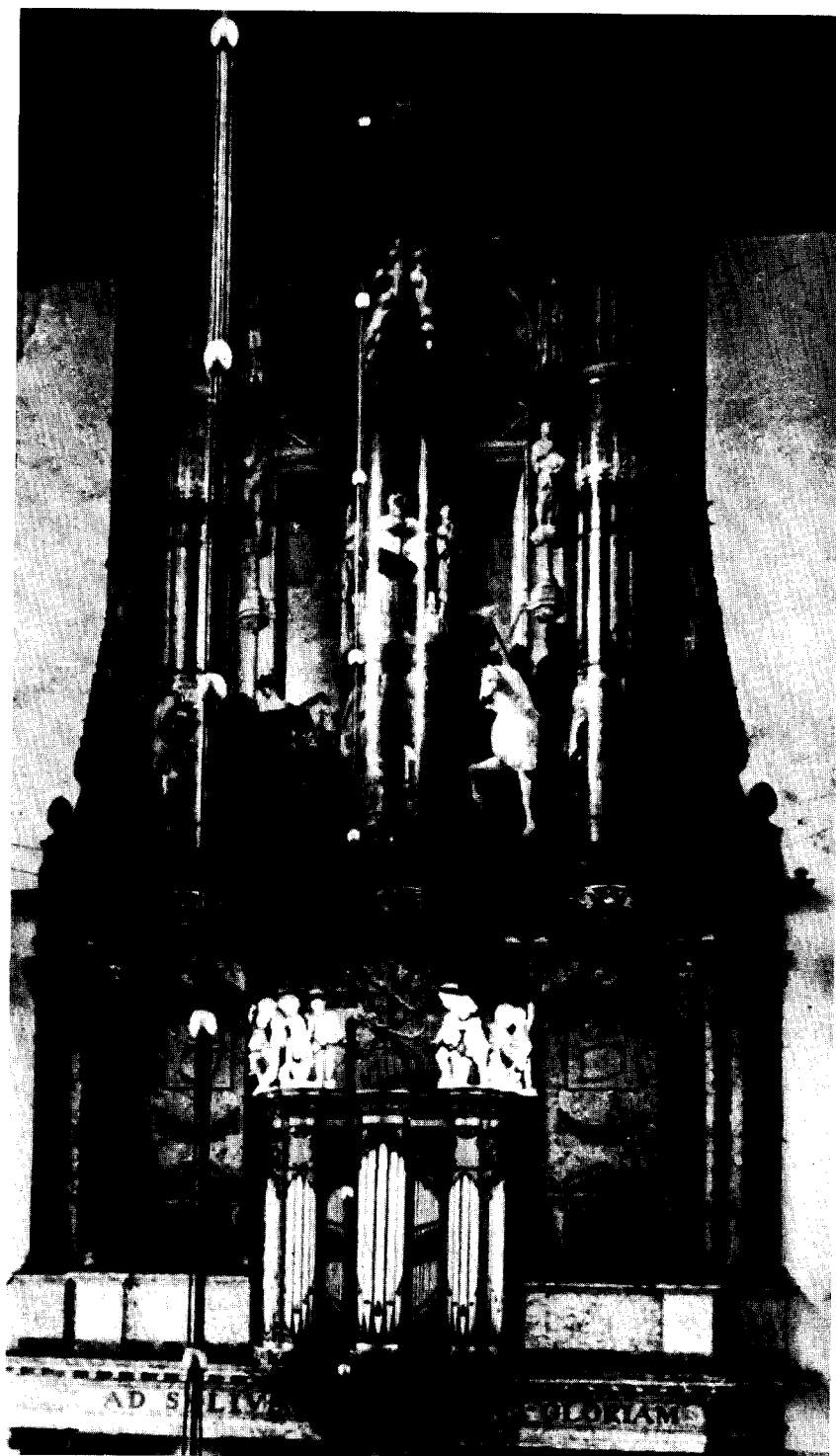
²³ Olieverfschilderij in de verzameling van het Stedelijk Museum te Alkmaar. Catalogus 1932 nr. 94. — Vgl. *Catalogue Raisonné van de werken van Pieter Saenredam*, Utrecht 1961, 41.

¹⁹ Caesar van Everdingen, geb. Alkmaar 1608 overl. id. 1678. In het contract d.d. 16 augustus 1643 werd Everdingen f 2000 toegezegd zowel voor de beschrijving van de deuren van het model als voor de uitvoering op de orgelluiken. De opdracht luidt in het contract als volgt: „dat de voorn. Caesar op de voors. deuren voors. Triumphe nae tvoors. model sal schilderen tselve proportionerende na de voors. deuren ende daerinne immers zoveel kunst ende perfectie brengende als int voors. model tot contentement van de burgemeesteren deser stede”.

²⁰ De brief is uitgegeven in: *Bouwstenen voor een geschiedenis der toonkunst in de Nederlanden* (ed. C.

Afb. 1. Orgel in de Sint-Laurenskerk te Alkmaar, met geopende deuren. (Foto D. A. Flentrop).

Afb. 2. Orgel in de Sint-Laurenskerk te Alkmaar. Hoofdwerk, met gesloten deuren, en rugpositief. (Foto Lichtbeeldeninstituut Amsterdam).

etc. Deze wijze van aanduiden is in de praktijk wat omslachtig en kan worden vereenvoudigd door het teken achterwege te laten en de exponent bij de waarde van het lijnstuk te plaatsen: p^1 ; p^2 ; p^3 ; p^4 .

Deze benoeming van lijnstukken maakt het mogelijk alle delingen in een zelfde basiseenheid of modulus uit te drukken. Verder is het mogelijk hiermee samenvoegingen, verminderingen of uitsplitsingen uit te voeren: $p^1 = p^2 + p^3$; $p^1 - p^2 = p^3$; $p^1 - p^4 = 2p^3$; $p^1 + p^4 = 2p^2$. Gulden snede verhoudingen zijn in deze codering onmiddellijk herkenbaar doordat de exponent één cijfer verschilt: p^1/p^2 ; $p^2 + p^4/p^3 + p^5$. Wanneer de zijden van een rechthoek zich verhouden volgens de gulden snede duid ik deze gemakshalve aan als *gulden rechthoek*, afgekort g.r.; indien het een overslaande gulden snede verhouding tussen de zijden betreft: *lange gulden rechthoek* of l.g.r. (bijvoorbeeld met zijden p^1 en p^3). De waarde van de basis plaats ik steeds voorop zodat uit de volgorde valt op te maken of een staande of liggende rechthoek wordt bedoeld.

Een van de meest voorkomende verhoudingen bij Van Campen is p^1/p^5 tussen orde en hoofdgestel van een kolomorde²⁴. De zuil is dan $p^2 + p^4$ lang, het hoofdgestel p^5 ; samen dus p^1 . Daarbij is in de regel de zuilbreedte op het basement p^6 . Een andere proportieregel is $\frac{1}{2}p^1/p^2 + \frac{1}{2}p^1$, meestal toegepast wanneer een centraal onderdeel door twee andere wordt omsloten. Voorbeelden van deze delingen laat ik hier achterwege omdat de analyses van de orgels deze in voldoende mate bevatten.

Over de esthetische waarde van de gulden snede verhouding is in de loop van de tijd, en wordt ook nu nog zeer verschillend geoordeeld. Sommigen hebben deze deling verheven tot een goddelijk beginsel dat aan de schepping ten grondslag ligt, anderen hebben hem gerelativeerd of geheel verworpen als maatstaf voor schoonheid. Wanneer het echter gaat om historische objecten waarbij deze verhouding is gehanteerd doet onze eigen mening weinig ter zake. We moeten er dan eenvoudig vanuit gaan dat men deze verhouding in sommige perioden als schoonheidsnorm heeft gehanteerd en moeten volgens deze maatstaf oordelen.

Bij het maken van analyses moeten we ons terdege rekenschap geven van de punten die tot uitgangspunt van de delingen worden gekozen. Het zou niet juist zijn in het ene geval bijvoorbeeld de buitenzijde van een pilaar tot deellijn te kiezen en in het andere geval de hartlijn. In de analyses heb ik steeds de hartlijn van de

pilaren aangehouden en de begrenzing van piedestal, zuil en hoofdgestel. Bij de frontstijlen is de plaats van de deellijnen afhankelijk gesteld van het feit of zij op grond van hun uitvoering bij de torens dan wel bij de velden mogen worden gerekend.

Een nauwkeurige analyse van het orgel in de St.-Laurens te Alkmaar is mogelijk dank zij een opmeting van de firma Ypma, weergegeven in een dwarsdoorsnede van het orgel in het Tijdschrift van de Vereniging voor Nederlandse Muziekgeschiedenis van 1909²⁵. Wel moet het voorbehoud worden gemaakt dat door de afleiding van de verticale maten uit de tekening geringe afwijkingen kunnen zijn ontstaan. De horizontale maten zijn ter plaatse opgenomen.

Een globale interpretatie van deze maten levert het volgende schema op (fig. 1 en 2): de middelste travee van het orgel a^4 , de traveeën daarnaast a^5 , de breedte van het oksaal en het hoofdwerk $a^3 + a^5$; het rugpositief a^4/a^4 , het pijpvlak van het hoofdwerk a^2 hoog, gedeeld in a^3 en a^4 de onder- en bovenafdeling van de zijtorens; het hoofdgestel van de beide orden en het hoofdwerk $\frac{1}{2}a^6 + \frac{1}{2}a^8$, middentoren + velden a^4 , zijtorens + velden a^5 ; het hoofdgestel van het rugpositief a^8 , de voetlijst onder het rugpositief a^{10} .

Deze interpretatie toont op enkele punten aanzienlijke verschillen met de opmetingen. De afmeting van sommige onderdelen is groter, die van andere kleiner dan de in het schema aangegeven waarden. Alleen de totaalhoogte van de vloer tot en met het hoofdgestel van het hoofdwerk stemt nauwkeurig overeen met theoretische waarde $6\frac{1}{2}a^4 (= a^2 + a^4 + a^2 + \frac{1}{2}a^6 + \frac{1}{2}a^8)$ indien we a^4 tot uitgangspunt nemen. Deze bijzonderheid wijst naar mijn mening op een fase waarin voor het hoofdgestel een waarde $\frac{1}{2}a^6 + \frac{1}{2}a^8$ gold. We mogen het gevonden schema daarom beschouwen als een basis-schema, waarin achteraf verschuivingen zijn aangebracht.

De wijzigingen zijn van tweeërlei aard: verlenging van de Korinthische orde ten koste van de Ionische en wijziging van een aantal gulden snede verhoudingen in 5 : 3 verhoudingen. Dit laatste is het geval bij de g.r. $a^3 + a^5/a^2 + a^4$ van de onderbouw, bij de horizontale deling $a^5/a^4/a^5$ en bij de rechthoek a^4/a^5 boven het rugpositief²⁶. Eerstgenoemde verandering kunnen we verklaren als een aanpassing aan de in de architectuurtraktaten voorgeschreven verhouding tussen Ionische en Korinthische orde. De voorschriften zijn op dit punt niet eensluidend²⁷. De verhouding 25 : 22 $\frac{1}{2}$ moduli tussen

²⁴ Geen van de bekende Italiaanse architectuurtraktaten geeft deze verhouding. Vignola (*Regola de Cinque ordini*, 1562) schrijft voor alle orden een verhouding 4 : 1 tussen zuil en hoofdgestel voor; Palladio (*I Quattro Libri dell'Architettura*, 1570) 9 : 1 $\frac{5}{8}$ voor de Ionische orde en 9 $\frac{1}{2}$: 1 $\frac{9}{10}$ voor de Korinthische orde; Scamozzi (*Dell'idea dell'Architettura Universale*, Venetië 1615) 11 $\frac{1}{4}$: 1 $\frac{3}{4}$ voor de Ionische en 13 $\frac{1}{2}$: 2 voor de Korinthische orde. Bij de verhouding $p^2 + p^4/p^5$ is de hoogte van het hoofdgestel 14,5898% van de ordehoog-

te; bij Vignola 20%; bij Palladio 16,92 en 16,66%; bij Scamozzi 13,46 en 13,04%.

²⁵ *Tijdschr. Ver. Ned. Muziekgesch.* 8 (1908) t.o. 181.

²⁶ Ik heb er de voorkeur aan gegeven beide interpretaties in één schema weer te geven. De eerste interpretatie is aan de linkerzijde en onmiddellijk onder de tekening aangegeven. Daaronder en aan de rechterzijde de definitieve interpretatie.

²⁷ De verhouding tussen Korinthische en Ionische

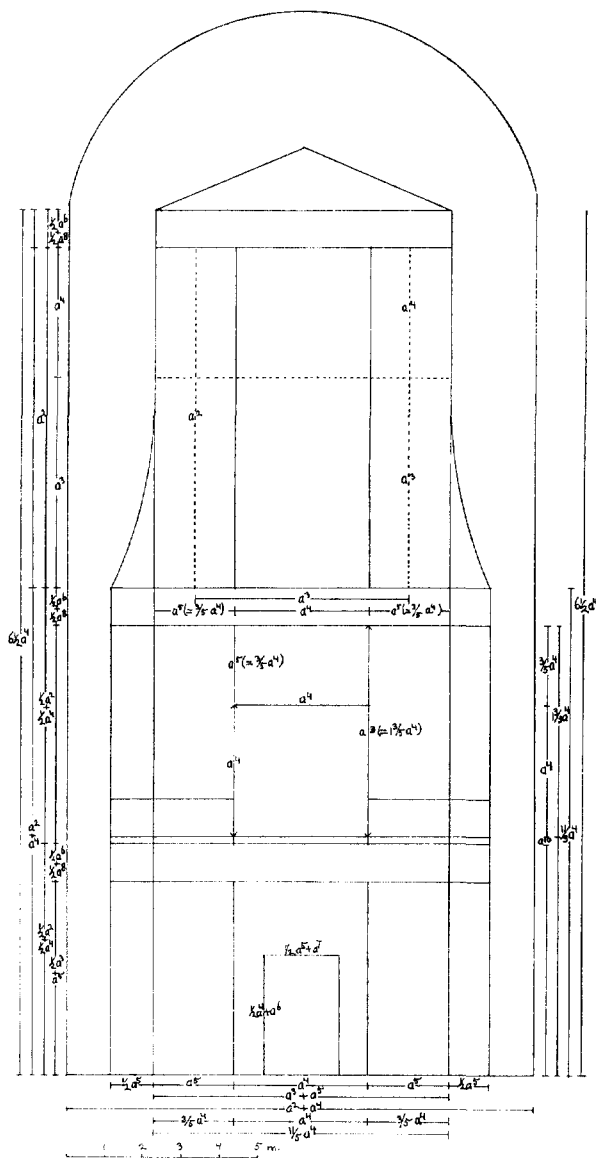

Fig. 1. Schema van maatverhoudingen van het orgel in de St.-Laurenskerk te Alkmaar. Schaaf 1 : 200.

orde is bij Vignola 25 : 22½ moduli, bij Palladio 11 mod. 24 min.: 10 mod. 50 min.; bij Scamozzi 15 mod. 20 min.: 13 mod.

²⁸ De berekening is als volgt: $a^{10} + a^4 + \frac{3}{5} a^4 = 19,5 + 351,5 + 2.10,9 = 5.81,9$ m. Om bij een $p^2 + p^4/p^5$ verhouding de ordehoogte uit de zuillengte te berekenen moet worden vermenigvuldigd met 1,170823. Dit geeft 6.81,4 voor de orde; het hoofdgestel is 6.81,4—5.81,9 = 0.99,5 m.

Korinthische en Ionische orde van Vignola komt het meest met de verhouding tussen de orden van het orgel overeen (6.77 : 6.11 m. en 6.80 : 6.08). Het is echter mogelijk dat de verhouding langs andere weg tot stand is gekomen, namelijk dat Van Campen terwille van het verband tussen hoofdwerk en rugpositief de Korinthische orde een soortgelijke opbouw als het hoofdwerk heeft gegeven. Vanuit deze gedachtengang zou de zuillengte op $a^3 (= \frac{5}{8} a^4)$ als minor bij a^2 zijn gesteld. Aangezien de afstand tussen het rugpositief en het hoofdgestel van de Korinthische orde volgens de 5 : 3 verhouding $\frac{3}{5} a^4$ bedraagt resteert in dat geval $\frac{5}{8} a^4 - 1 \frac{3}{5} a^4 = 23,4$ cm voor een voetlijst. De hoogte van de voetlijst is echter a^{10} (19,5 cm). Waarschijnlijker is daarom dat de zuillengte is bepaald door de optelling $a^{10} + a^4 + \frac{3}{5} a^4 = 5.81,9$ m. De daarbij behorende hoogte voor het hoofdgestel is volgens de $p^2 + p^4/p^5$ verhouding 99,5 cm; de hoogte van de orde 681,4 m ²⁸. Deze getallen verschillen niet noemenswaardig van de werkelijke maten zodat we mogen aannemen dat de afmetingen van de Korinthische orde inderdaad volgens deze procedure zijn bepaald.

De verschuivingen naar de 5 : 3 verhouding mogen we in de eerste plaats beschouwen als streven naar afronding tot de meest elementaire gulden snede verhouding, die ook in vele architectuurtraktaten werd voorgeschreven. Daarnaast kan de bedoeling zijn geweest door deze manipulaties als vanzelf een restwaarde voor de voetlijst van het rugpositief te doen ontstaan. Het is overigens opmerkelijk dat de 5 : 3 verhouding niet in het hoofdwerk is doorgevoerd maar in tegendeel de voor de onderbouw meer benodigde lengte daarop in mindering is gebracht.

De overige maatverhoudingen leveren verder geen problemen op. De hoogte van de portiek is minor bij de zuillengte van de Ionische orde. De breedte van de portiek is weer minor bij de hoogte. De hoogte en breedte van de deuropening verhouden zich ongeveer als 2 : 1 ²⁹. De deuren die toegang geven tot de orgelgalerij bezitten, met inbegrip van de omlijsting eveneens deze verhouding. In de frontdelingen is de hierboven vermelde proportieregel $\frac{1}{2} p^1/p^2/\frac{1}{2} p^1$ gevolgd. Het middengedeelte a^4 van het hoofdwerk is gedeeld in $\frac{1}{2} a^5/a^6/\frac{1}{2} a^5$, de zijafdelingen in $\frac{1}{2} a^6/a^7/\frac{1}{2} a^6$ ³⁰. Ook in het front van het rugpositief is deze proportieregel terug te vinden. De deling tussen zijtorens en velden is daar $\frac{1}{2} a^7/a^8/\frac{1}{2} a^7$, terwijl de breedte van de middentorens a^7 major is bij die van de zijtorens a^8 .

²⁹ Deze verhoudingen komen vrijwel overeen met die van de Korinthische portiek bij Scamozzi.

³⁰ De frontstijlen zijn in dit geval bij de velden gerekend. De stijlen boven de middelste pilaren van de onderbouw zijn in feite een combinatie van twee smalle frontstijlen. De symmetrie brengt met zich mee dat ook de stijlen van de torens bij de velden worden gerekend.

Tot nog toe hebben we het orgel op zich bezien. Er is echter ook een relatie tot het interieur. De breedte $a^3 + a^5$ van het oksaal stemt vrijwel overeen met de minor uit de wandbreedte. Het verschil is te verklaren uit een aanpassing aan de hoogte van het wandvlak. Wanneer de zuivere minor uit de wandbreedte zou zijn aangehouden zou het timpaan van het orgel slechts ten dele in het schild van het gewelf hebben gereikt, wat minder fraai zou zijn geweest. Vermoedelijk om deze reden heeft Van Campen de hoogte tot aan de trek-balken tot uitgangspunt genomen. In tabel I zijn de werkelijke en berekende maten weergegeven. Ik meen dat de interpretatie afdoende wordt ondersteund door de nauwe overeenstemming tussen beide categorieën.

Door al deze delingen is het orgel vol met gulden snede formaten. Naast de reeds eerder gesignaleerde bevat het hoofdwerk op de deellijnen van de zijtorens een g.r. a^3/a^2 , het middengedeelte van het hoofdwerk een g.r. a^4/a^3 en een vierkant a^4/a^4 , de zijgedeelten een l.g.r. a^5/a^3 en een g.r. a^5/a^4 bovenaan. We mogen deze bijzondere maten en verhoudingen beschouwen als de essentie en het doel van het ontwerp. Door de gelijkvormigheid en evenredigheid van de delingen en formaten is een sterke onderlinge binding bereikt.

Tot deze eenheid draagt de vormgeving evenzeer bij. Het machtige timpaan bundelt de torens en velden en geeft aansluiting op het interieur. Aan de onderzijde geven de festoenen tussen de pilaren een nauwer onderlinge samenhang tussen de delen van het oksaal. Het streven naar binding met het interieur spreekt in de vormgeving duidelijk in de extra rij pilasters naast het oksaal. Door deze pilasters dringt het orgel niet abrupt door in de kerkruimte maar heeft het een extra gradatie in de overgang naar het wandvlak. De majestueuze inzwenkende lijn boven deze pilasters verzacht het streng mathematisch karakter van het orgel en verleent het geheel een barokke stuwung.

Zoals de maatverhoudingen en de vormgeving van het orgel in zijn totaliteit gericht zijn op binding met het interieur, zo zijn die van het rugpositief gericht op samenhang met het gehele orgel. Het kader van het rugpositief, een g.r. a^4/a^3 , is ook in het hoofdwerk aanwezig. Het rugpositief is daarbinnen een vierkant a^4/a^4 met zijden minor van de hoogte van deze g.r.. Behalve in de maatverhoudingen en de klassieke vormgeving heeft Van Campen de samenhang bevorderd door de introductie van een geheel nieuw element, het soffiet, de sculptuur onder het rugpositief³¹. In de orgelarchitectuur van de 16de en het begin van de 17de eeuw bestond het rug-

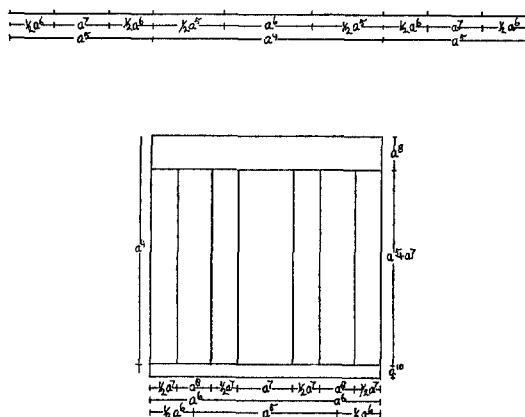

Fig. 2. Theoretisch schema van de frontdelingen van hoofd- en rugwerk van het orgel in de St.-Laurenskerk te Alkmaar. (Op de tweede hulplijn ontbreken streepjes tussen a^6 en a^7).

positief meestal uit torens van ongelijke lengte, die verticaal waren geaccentueerd met bekroningen en hangers. De onderzijde van het rugpositief was uitgewerkt in hanggewelfjes en hangers. Deze veelheid heeft Van Campen geëlimineerd door torens en velden binnen één niveau te brengen, aan de bovenzijde verbonden door een hoofdgestel, aan de onderzijde verenigd door een beeldengroep als console. Hierdoor is het rugpositief, een voor het classicistische orgel wat lastig te hanteren onderdeel, in hoge mate in de totaliteit van het orgel geïntegreerd.

Men heeft wel beweerd dat het rugpositief slecht aansluit bij het orgel. Ik meen dat deze stelling voor wat betreft compositie en vormgeving niet geheel juist is en voornamelijk opgaat voor de kleurbehandeling. In 1781/82 is het soffiet met de pilaren van het oksaal in een zwarte tint geschilderd terwijl de overige delen van het oksaal in een witte en grijze marmerimitatie zijn overgeschilderd. De kas van het rugpositief werd geheel verguld c.q. in goudoker geschilderd, het hoofdwerk in een mahoniekleur. Door deze kleurentegenstellingen is er een zekere scheiding tussen hoofdwerk, rugpositief, soffiet en oksaal teweeg gebracht, die zich, toen de gehele orgelkas witgemarmerd was en het soffiet verguld, niet of in veel mindere mate voordeed.

Aan de decoratie van het orgel is grote zorg besteed. Van Campen heeft rijkelijk van het bij hem zo geliefde motief, de festoen, gebruik ge-

³¹ Zie over het soffiet: P. H. Fischer, „Een eeuw Amsterdams en Haarlems orgelsoffiet”, *Feestbundel J. Q. van Regteren Altena*, Amsterdam 1969, 126-130.

bruik gemaakt: tussen de pilaren van beide orden en zeer kleine in het fries van het hoofdgestel van het hoofdwerk. De frontstijlen van hoofd- en rugwerk zijn met hangende festoenen versierd. In verband met de geringe breedte bestaan deze bij het rugwerk slechts uit een bladrank. De allegorie op de muziek neemt in de ornamentiek een ruime plaats in. In de blindingen van het hoofdwerk zijn tal van muziekinstrumenten als harpen, violen, trommels etc. uitgebeeld. De zijpanelen van het rugpositief zijn versierd met muziektrofeeën. In de bovenste blindingen van de torens van het hoofdwerk zijn cherubs verwerkt die er een dragend effect aan verlenen.

Men heeft uit het gegeven dat Dirck Thomasz de rugwerkkas heeft vervaardigd soms ten onrechte de conclusie getrokken dat hij dit werk ook zou hebben ontworpen³². Deze veronderstelling kan mijns inziens niet juist zijn. Het rugpositief is in zijn compositie volkomen op het hoofdwerk afgestemd en ook de decoratie toont niet zodanige verschillen met het overige werk dat het gerechtvaardigd is het ontwerp aan een ander toe te schrijven. De ornamentiek van het rugpositief verschilt in zoverre van die van het hoofdwerk als de geringer afmetingen van dit werk een andere behandeling vereisten. Hier was geen ruimte voor weelderige festoenen op de stijlen of uitbeelding van muziekinstrumenten in de blindingen maar moest met een eenvoudig bladmotief en acanthuslofwerk worden volstaan. Ook de muziektrofeeën op de zijpanelen van het rugpositief ademen geheel de stijl van Van Campen.

De buitenzijde van de orgelluiken is, als hier-voor vermeld, beschilderd door Caesar van Everdingen. Houbraken vermeldt dat deze de beschildering uitvoerde te Amersfoort onder toezicht van Van Campen, wat door een bewaard gebleven declaratie van Van Everdingen wordt bevestigd³³. De beschildering stelt een stads- of paleispoort voor, waardoor koning Saul na de overwinning van David op Goliath binnentrekt (afb. 2). De uitgebeelde architectuur correspondeert met de delingen van het front: de g.r. a^4/a^3 is de ingang, het vierkant a^4/a^4 is een met een rondboog afgesloten loge, de zijgedeelten a^5 zijn de muurgedeelten, waarbinnen de zijtorens a^7 als

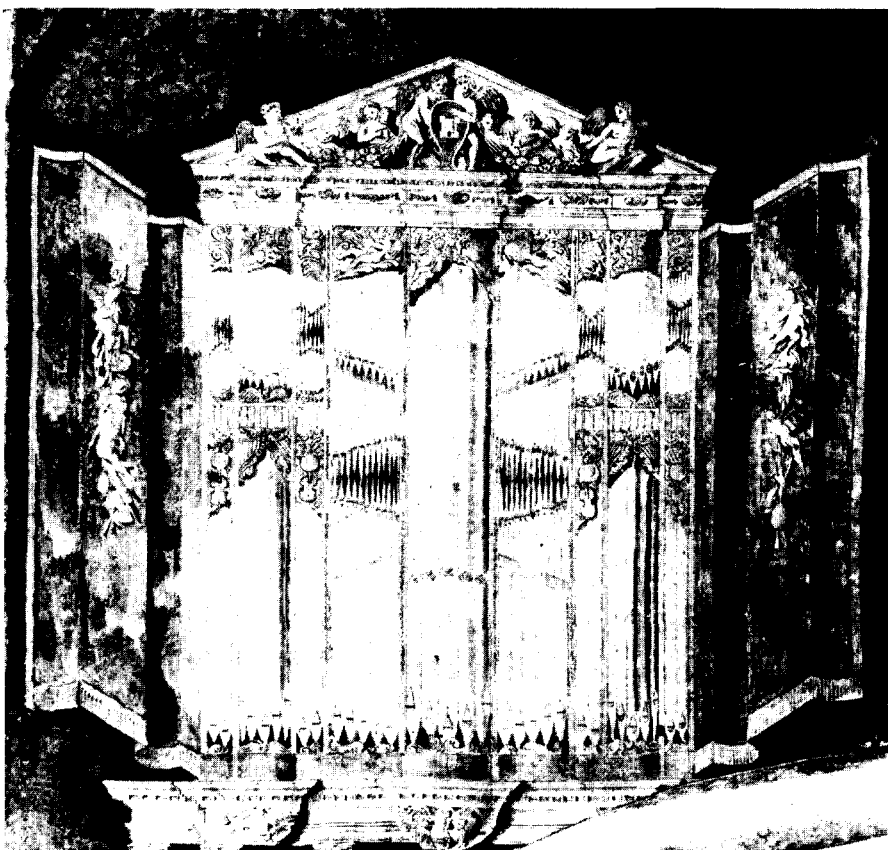
halfzuilen fungeren die hoofdgestel en timpaan dragen, de velden $\frac{1}{2}a^6$ zijn muurvlakken met nissen, waarin standbeelden op colonnetten. Merkwaardig is dat de ornamentiek van de afgebeelde architectuur gotisch is met uitzondering van enige festoenen aan de bovenzijde. Op grond van de mededeling van Houbraken en de nauwe overeenkomst met de compositie van de orgelkas mogen we wel aannemen dat deze beschildering in hoofdzaak teruggaat op een ontwerp van Van Campen. Ook met deze wijze van benaderen, de organische eenheid tussen de beschildering van de orgelluiken met de architectuur van de orgelkas introduceerde Van Campen een novum in de orgelarchitectuur.

Het orgel in de St.-Laurenskerk te Alkmaar mag zeker een meesterwerk van classicistische orgelarchitectuur worden genoemd. Van Campen is er in geslaagd de vormen en bouwprincipes van de klassieke architectuur toe te passen op een object dat de oudheid niet had gekend. Aan het tot oplossing brengen van een dergelijke opgave waren vele problemen verbonden: aan veel precondities als de afmetingen van het interieur, die van het pijpmateriaal en de vereiste verhoudingen moest worden voldaan. Van Campen heeft al deze elementen op vrijwel volmaakte wijze met elkaar in overeenstemming weten te brengen en de rationele wijze van benaderen van de problemen die zich daarbij voordeden heeft hem tot uiterst originele oplossingen gebracht. In zijn huidige staat is het orgel niet geheel representatief voor de opvattingen van deze bouwmeester. De wijziging van de beschildering in 1781, het verloren gaan van de luiken van het rugpositief en ook het ontleisteren van het kerkinterieur hebben de eenheid binnen het orgel en die tussen orgel en interieur afbreuk gedaan.

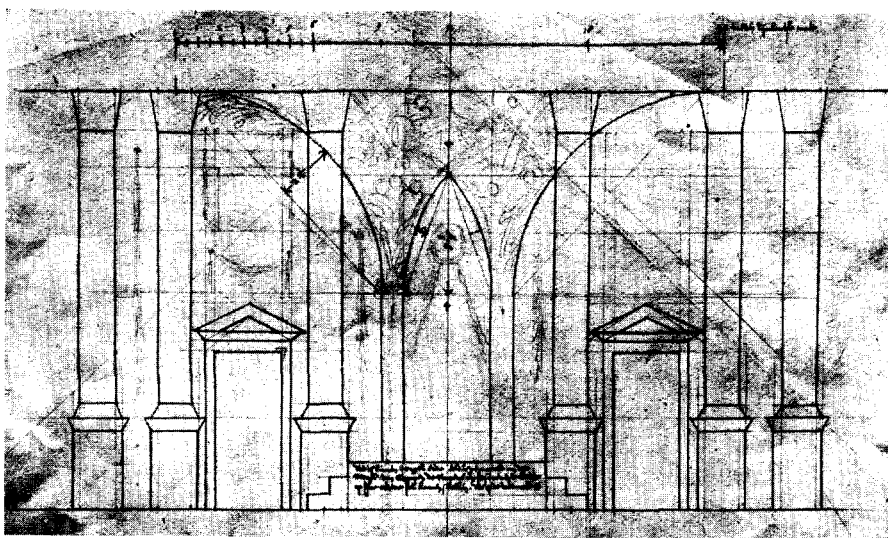
Het orgel in de Nieuwe Kerk te Amsterdam
Bouwgeschiedenis. — Voor de bouwgeschiedenis van het orgel in de Nieuwe Kerk te Amsterdam is, evenals voor die van zoveel andere belangrijke monumenten in deze stad, zeer weinig bronnenmateriaal beschikbaar doordat het archief van de stadsfabriek grotendeels verloren is gegaan. We kunnen de bouwgeschiedenis daardoor slechts in grote lijnen reconstrueren.

³² Zie n. 18. Deze voorstelling van zaken ook in: Fl. Peeters en M. A. Vente, *De Orgelkunst in de Nederlanden*, Antwerpen 1971, 134, 135; onderschriften bij de afbeeldingen van het orgel in de St.-Laurenskerk te Alkmaar.

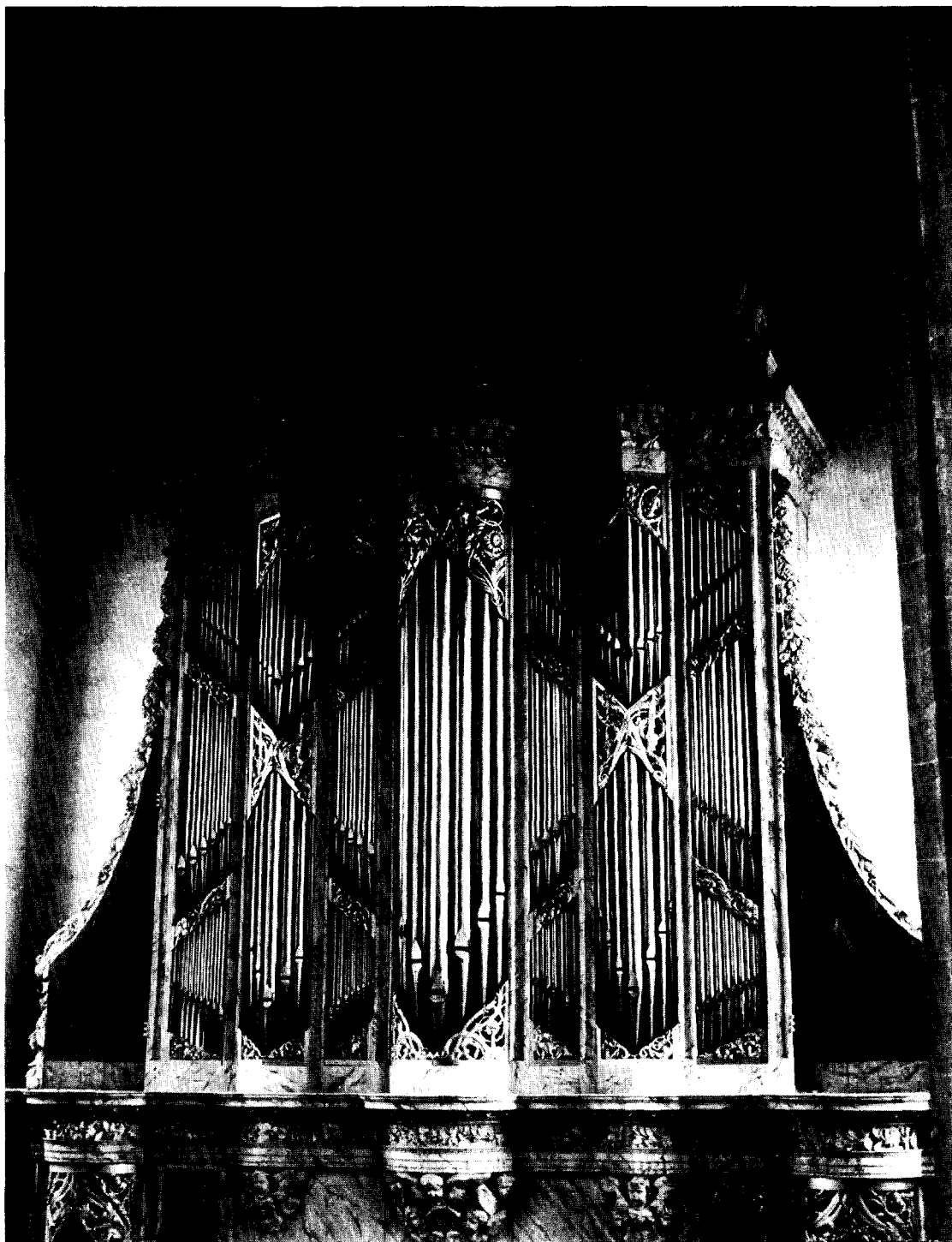
³³ A. Houbraken, *De groote Schouburgh der Nederlandsche Konstschilders en schilderessen*, II, 94. Gemeente Archief Alkmaar, inv. nr. 1847. Specificatie van daggelden door Caesar van Everdingen „547 dagen geschilderd te hebben te Amersfoort f 1641”. Dit heeft betrekking op het schilderen van het model.

Afb. 3. Orgel in de Sint-Laurenskerk te Alkmaar. Ontwerptekening van het hoofdwerk.
(Hist. Top. Atlas Gemeente-Archief Alkmaar).

Afb. 4. Orgel in de Sint-Laurenskerk te Alkmaar. Opmeting van de orgelgalerij
door Pieter Jansz. Saenredam.
(Rijksdienst voor de Monumentenzorg).

Afb. 5. Orgel in de Nieuwe Kerk te Amsterdam. Hoofdwerk en bovenzijde van de onderbouw.

De onmiddellijke aanleiding tot de bouw van het nieuwe orgel was de brand van 11 januari 1645 die met het gebouw ook het middeleeuwse grote orgel verwoestte. In april reeds besloot de magistraat tot herbouw van de kerk en 28 december van het zelfde jaar werd met Germer van Hagerbeer uit Amersfoort een contract voor de bouw van een nieuw orgel gesloten³⁴. Dit contract is helaas zeer summier en handelt uitsluitend over de betalingen. Evenals te Alkmaar zou Van Hagerbeer het orgel leveren tegen daggeldvergoeding terwijl alle materiaalkosten voor rekening van de magistraat zouden komen. In het contract is reeds sprake van een „modelle”. Het ontwerp voor de orgelkas moet dus in 1645 tot stand zijn gekomen.

Dat Jacob van Campen dit ontwerp heeft vervaardigd blijkt uit verschillende zijdelingse bronnen. Een van deze bronnen is een merkwaardig stuk, getiteld „Hemelsch Landspel of Godenkout der Amersfoortse Landouwen”, geschreven door jhr. Everhard Meyster. Deze bewoonde het landgoed Nimmerdor naast Van Campens buitenplaats Randenbroek en heeft deze bouwmeester van nabij gekend. Meyster heeft het Hemelsch Landspel voornamelijk geschreven ter verdediging van Van Campen in het conflict bij de bouw van het stadhuis te Amsterdam in 1654. Meyster roemt het stadhuisontwerp en andere scheppingen van Van Campen uitbundig en over het orgel van de Nieuwe Kerk laat hij Juno en Diana in een samenspraak zeggen:

Ick (ge)loof Diana, niet dat hier het negental
Der zangerinnen is. Dia. Och ja met een geschal
Van duysent vooglenklanck, soo weelderigh
gestrengelt
Als 't orgel is met fijn en grove galm gemengelt

³⁴ Gemeente Archief Amsterdam, Archief Thesaurieren ordinaris nr. 1 f 130.

³⁵ Everhard Meyster, *Hemelsch Landspel of Godenkout der Amersfoortse Landouwen*, I, Amsterdam 1655, 47.

³⁶ *Eerplicht Aan mijn heer en Meester Jacob van Campen. Heer van Rambroeck, Vinder en Vader van 't Nieuwe heerlijkste orgel, Toorn en 't boukunstige Stadhuys der Werelt; Begonnen t'Amsterdam in 't jaer Anno 1648.* Het Gemeente Archief van Amsterdam is in het bezit van een exemplaar.

³⁷ *Tijdschr. Ver. Ned. Muziekgesch.* 9 (1914), 235-237.

³⁸ Gemeente Archief Amsterdam, Archief van de Thesaurieren ordinaris nr. 175-11 „tot het orgel twee platte pilasters geaccordeert f 1600”. Het blad draagt geen datum, maar de omliggende bladen van de reeks

In Katharina's Kerck, nieuw t'Amsterdam geset
Van Stadhuys architect, soo heerlijck als net
Op maat van kunst bedocht...³⁵

Ook in een anoniem gedicht getiteld „Eerplicht aan mijn heer en meester Jacob van Campen” waarschijnlijk eveneens van de hand van Everhard Meyster wordt Van Campen de architect van het orgel genoemd³⁶. Het lijdt dus geen twijfel dat Van Campen het ontwerp voor het orgel heeft geleverd.

Door het overlijden van Van Hagerbeer in april 1646 kwam het orgel voorlopig niet tot uitvoering. Kennelijk achtte men Galtus en Jacobus van Hagerbeer niet capabel genoeg voor dit project. Na enige jaren viel de keuze tenslotte op Hans Wolf Schonat uit Kitzingen in Duitsland. Deze had in 1649 een nieuw orgel voor de Lutherse kerk in Den Haag gebouwd, waarvoor de kerkmeesters hem als blijk van tevredenheid hadden vereerd met een zilveren schaalte door A. van Vianen. De magistraat sloot 8 mei 1650 een contract met Schonat, naar blijkt uit een notariële akte uit 1657³⁷. Het contract zelf is niet bewaard gebleven.

Over het verloop van de bouw is zeer weinig bekend. Uit declaraties van Artus Quellinus wegens geleverd beeldhouwwerk ten behoeve van het stadhuis van Amsterdam blijkt dat de marmere reliëfs van het oksaal in de jaren 1652/53 door deze kunstenaar zijn vervaardigd³⁸. De luiken van het orgel zijn in 1655 door Jan van Bronckhorst beschilderd³⁹. In het zelfde jaar werd het instrument opgeleverd en gekeurd door Willem Jansz Lossy, Jacobus van Noord, organisten te Amsterdam en jhr. Van Eyck, organist te Utrecht⁴⁰.

De kas van het orgel is in de loop van de tijd

zijn gedateerd 25 juni 1652 en 1 augustus 1653.

³⁹ Blijkens de signatuur op de luiken van het hoofdwerk en de pedaaltorens. Jan van Bronckhorst, geb. Utrecht 1598/1600, overl. ald. 1673, was schilder en glasschrijver.

⁴⁰ J. Hess, *Dispositien der merkwaardigste kerk-orgelen welken in de Zeven Verenigde Provincien alsmede in Duytsland en elders aangetroffen worden*, Gouda 1774, 8.

⁴¹ In dit geval zijn de frontstijlen bij de torens gerekend. Bij de pedaaltorens moeten de stijlen bij de torens worden inbegrepen. Dit brengt met zich mee, dat bij het hoofdwerk de deellijn aan de binnenzijde van de buitenste stijlen moet worden gekozen. Bij het hoofdwerk moeten de stijlen dus ook bij de torens, niet bij de velden, worden gerekend.

verschillende malen overgeschilderd, het laatst in een onaangename donkerbruine kleur. De orgelkas heeft echter geen wijzigingen ondergaan. Alle orgelluiken en beelden zijn bewaard gebleven. Bij de jongste restauratie zijn de oorspronkelijke kleuren teruggebracht volgens de aangetroffen sporen: de hoofdstructuur witgemarmerd, het beeldhouwwerk gealbast, de festoenen gealbast met vergulde vruchten en blauw-groene band, de blinderingen verguld. Op het soffiet van het rugpositief was de oorspronkelijke beschildering niet meer voorhanden; het ligt in de bedoeling de festoenen van dit onderdeel op dezelfde wijze als die van het hoofdwerk te behandelen. De luiken van het orgel zijn thans nog in restauratie.

Analyse van de architectuur. — Ook aan de afmetingen van dit orgel blijkt een vernuftig stelsel van maatverhoudingen ten grondslag te liggen. De in tabel II weergegeven maten zijn ten dele ter plaatse opgenomen en ten dele afgelezen van een werktekening. Voor de laatste categorie geldt het voorbehoud dat kleine verschillen met de werkelijkheid kunnen zijn ontstaan. Deze maten meen ik te kunnen interpreteren als volgt (fig. 3 en 4):

De breedte van het oksaal minor bij de wandbreedte volgens de verhouding 5 : 3; oksaal en orgelgalerij, gemeten op de hartlijn van de pijlers en de pedaaltorens, vierkanten $\frac{1}{2}a^1 / \frac{1}{2}a^1$; de afstand tussen de pilaren van het oksaal $\frac{1}{2}a^2$; de deuropening van de portiek $\frac{1}{4}a^2$; het hoofdstel van de drie afdelingen van het orgel en de borstwering van de galerij $\frac{1}{8}a^3$ hoog; het frontvlak van het hoofdwerk een vierkant $\frac{1}{4}a / \frac{1}{4}a$, dat van het rugwerk $\frac{1}{8}a / \frac{1}{8}a$, half zo groot; de breedte van de pedaaltorens en middentoren van het hoofdwerk $\frac{1}{4}a^3$; de torens en velden van het hoofdwerk gedeeld in $\frac{1}{8}a^3 / \frac{1}{4}a^4 / \frac{1}{8}a^3$; de overeenkomstige waarden bij het rugpositief half zo groot; de lengte van de zijtorens van beide werken in major en minor gedeeld 41 .

De afwijkingen van deze interpretatie zijn over het algemeen klein. De grootste verschillen tonen de torens en velden van hoofd- en rugwerk: de midden- en zijtorens zijn groter, de velden kleiner dan de berekende waarden. De afwijkingen zijn te verklaren uit de omstandigheid dat bij de gegeven afmetingen van de frontvlakken en de diameter van de frontpijpen, de breedte van de torens ontoereikend was. Bij het rugpositief zijn de afwijkingen nog groter omdat de diameter van de prestant 8' van dit front slechts $\pm 0,6$ kleiner is dan die van de prestant 16' van het hoofdwerkfront, terwijl het frontvlak 0,5 kleiner is 42 . Zuivere gulden snede verhoudingen waren op dit punt dus per definitie onmogelijk. Het hoofdstel van het oksaal is 12 cm hoger dan de berekende waarde. Dit hangt vermoedelijk

samen met de omstandigheid dat voor het fries meer ruimte benodigd was. Voor het overige meen ik dat de vrij nauwkeurige overeenstemming tussen de werkelijke en de berekende maten deze interpretatie voldoende ondersteunt (tabel II).

Dit schema van maatverhoudingen is totaal verschillend van dat van het Alkmaarse orgel. Het meest opvallende kenmerk is wel de vrijere toepassing van de orde-stelsels. Volgens de gebruikelijke verhouding had het hoofdstel van het oksaal een hoogte $\frac{1}{2}a^5$ moeten hebben (1.10 m). De hoogte is volgens het schema slechts $\frac{1}{8}a^3$ (0.72 m). Deze geringe hoogte van het hoofdstel valt niet op door de aanwezigheid van een borstwering. Een tweede bijzonderheid is dat het soffiet niet alleen het hoofdstel, maar ook de borstwering omvat. Dit hangt ongetwijfeld samen met een streven naar een grotere hoogte voor het soffiet: de gebruikelijke hoogte van het hoofdstel was voor een voldoende uitwerking van het soffiet ontoereikend. Bij een combinatie van een hoofdstel en een borstwering van geringer hoogte kwam voor het soffiet meer ruimte beschikbaar, zodat dit onderdeel een meer verticaal verloop kon krijgen, wat de functie, het doen opgaan van het rugpositief in de totaliteit van het orgel, ten goede kwam.

Genoemde werkwijze kan echter ook in verband worden gebracht met een andere bijzonderheid, het diagonale lijnenpatroon in de frontvlakken van hoofd- en rugwerk. Deze lijnen worden aan de bovenzijde door de blinderingen getraceerd, aan de onderzijde door de labia van de pijpen. Zij vormen een ruitfiguur in het midden van het front en delen de hoogte daarvan op de deellijn van de zijtorens in major en minor. De diagonalen van het rugpositief vinden hun vervolg in de delingen van de pedaalvelden. Wanneer we deze lijnen in het schema intekenen blijkt zeer duidelijk dat Van Campen hiermee de saamhorigheid tussen hoofdwerk en rugpositief heeft willen versterken. De diagonalen van het hoofdwerk ontspringen op een afstand $\frac{1}{8}a^1$ uit de hoekpunten van het basisvierkant $\frac{1}{2} / \frac{1}{2}a^1$. Om nu het rugpositief volgens een soortgelijk schema binnen het overeenkomstig vierkant van de orgelgalerij aan te brengen moest het snijpunt van de diagonalen uit de bovenhoeken zich op een hoogte $\frac{1}{8}a^1$ boven het hoofdstel van het oksaal bevinden, maar ingevolge de 2 : 1 verhouding tussen hoofdwerk en rugpositief tevens op een

hoogte $\frac{1}{16}a^1$ boven de voetlijst van het rugpositief. Deze condities waren slechts met elkaar in overeenstemming te brengen door het invoegen van een borstwering. Het is frappant te zien hoe uit deze constellatie als vanzelf een restwaarde voor de voetlijst van het rugpositief voortkwam: voor de afstand tussen het snijpunt der diagonalen en de voetlijst was naar analogie van het hoofdwerk $\frac{1}{16}a^1$ nodig; van de resterende $\frac{1}{16}a^1$ bleef na aftrek van de borstwering $\frac{1}{8}a^3$ een afstand $\frac{1}{16}a^4$ voor een plint en een voetlijst over!

De pedaaltorens zijn op vernuftige wijze in

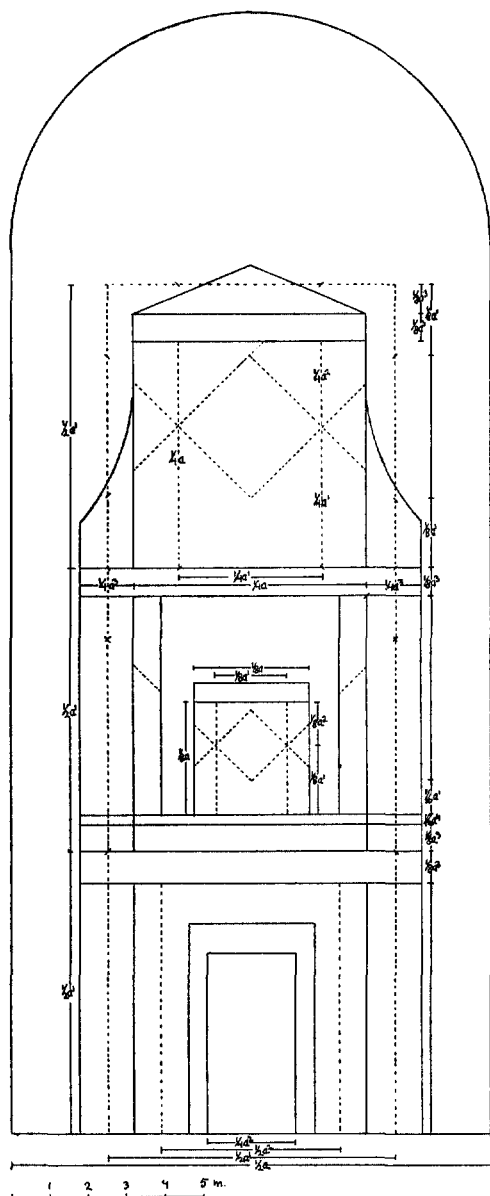

Fig. 3. Schema van maatverhoudingen van het orgel in de Nieuwe Kerk te Amsterdam. Schaai 1 : 200.

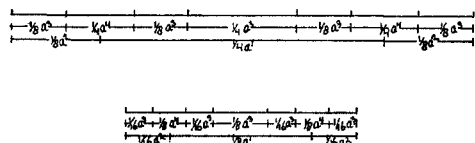

Fig. 4. Theoretisch schema van de frontdelingen van hoofdwerk- en rugpositief van het orgel in de Nieuwe Kerk te Amsterdam.

het ontwerp opgenomen. Zij vormen de logische voortzetting van de pijlers van het oksaal: de pijpbundel komt overeen met de kern van de pijlers, de stijlen corresponderen met de halfzuilen. De aansluiting op het hoofdwerk is ditmaal gevonden in een zwik dat bestaat uit een schilderstuk met een rijk gesneden festoen omgeven. De inzwenkende lijn begint, in tegenstelling tot het Alkmaarse orgel, op enige hoogte boven het hoofdgestel van de orgelgalerij.

De ruimte tussen de pijlers en de portiek is opgevuld met een extra serie pilaren. Hun plaats, onder de stijlen van de pedaalvelden, lijkt willekeurig maar is toch zinvol: de pilaren bakenen binnen het vierkant $\frac{1}{2} a^1 / \frac{1}{2} a^1$ een g.r. $\frac{1}{2} a^2 / \frac{1}{2} a^1$ af. Een dergelijke indeling van het oksaal maakte een monumentale doorgang naar de toren mogelijk. De portiek is zeker geen angstvallige kopie naar het voorbeeld van Scamozzi. De stijlen zijn naar verhouding smaller ⁴².

Van Campen heeft bij dit orgel segmentvormige pedaal- en middentorens en vrij vlakke, hoekige zijtorens toegepast. De geringe uitslag van deze torens is des te opvallender wanneer we bedenken dat een zuivere cirkelvorm of rechte hoek de afwijkingen in de delingen had kunnen beperken. De reden van deze „vervlakking” kan worden gezocht in het streven naar eenheid binnen het front. De torens vormen geen afzonderlijke onderdelen binnen het frontvlak maar geven dit slechts een ritmische verlevendiging. Mogelijk heeft Van Campen ook met het oog op de beschildering van de orgelluiken de divergerende werking van de zuiver cirkelvormige torens, die bij het Alkmaarse orgel de waarneming van de voorstelling vanuit één punt bemoeilijkt, willen beperken.

De decoratie van het orgel staat op een hoog peil. Het hoofdthema is de allegorie op de muziek. De door Artus Quellinus vervaardigde reliëfs van de pijlers van het oksaal zijn versierd met festoenen van muziekinstrumenten en cherubs, met groot realisme uitgebeeld (afb. 8 en 9). Het soffiet kunnen we beschouwen als een virtuozer uitwerking van het idee van het soffiet van het orgel te Alkmaar: drie cherubs dragen het rugpositief als het ware op hun vleugels; zij dragen schilden met het wapen van Amsterdam en het koggeschip, het embleem van de stad; zij steunen op een acanthusblad met hoornen van

⁴² Per octaaf neemt de diameter van orgelpijpen met ongeveer 60% af.

⁴³ Zie n. 28.

overvloed aan weerszijden; daartussen zijn een twaalfstal musicerende engeltjes en het geheel is omhangen met welige festoenen. Door de voortzetting van deze festoenenreeks langs de borstwering is er een organische binding tussen soffiet en oksaal (afb. 6).

De beeldengroep op het rugpositief symboliseert de muziek. Het linker beeld met een bloemenkrans in het haar en muziekinstrumenten aan de voeten stelt waarschijnlijk Euterpe voor, de Muze van de Muziek en de lyrische dichtkunst ⁴⁴; het rechter beeld Harmonia, symbool voor de muziekleer. Tussen beide beelden een dierenriem, zinnebeeld van de harmonie der sferen. Op de achtergrond bevinden zich zingende zwanen, de metgezellen van de muziekgod Apollo. Op het timpaan staan een beeld van David (met scepter en harp) en twee musicerende figuren. Het reliëf van de timpaan is gevuld met engeltjes rondom een portatief. De blindingen van het orgel bestaan uit acanthuslofwerk, met cherubs, hoornen van overvloed, vogels, zonnebloemen en kleine festoenen verlevendigd. Het fries van het hoofdstel van galerij en hoofdwerk is met bladranken gedecoreerd, dat van het hoofdstel van het oksaal met een doorgaande festoen, door papegaaien op de hals gedragen. Sommige daarvan pikken, zeer realistisch, nijdig achterom naar de knellende band.

Het beeldhouwwerk van dit orgel is meer vanuit een centraal thema geconcipieerd en onderling afgestemd dan dat van het orgel in de St-Laurenskerk te Alkmaar. Het bezit ook een pathetischer karakter. De actie, hetzij door gebaar, zang of bespeling van het instrument, geeft de voorstellingen een sterke, barokke geladenheid. De hoge kwaliteit van het beeldhouwwerk van het orgel is ongetwijfeld te danken aan de samenwerking tussen Van Campen en Quellinus. Behalve voor de reliëfs op de pijlers van het oksaal bestaat echter geen zekerheid over de medewerking van deze beeldhouwer aan dit project ⁴⁵.

De luiken van het orgel zijn met episoden uit het leven van koning David beschilderd (afb. 10-12). Op de buitenzijde van de luiken van het

hoofdwerk is uitgebeeld hoe Samuel David tot koning over Juda zelfde, op de binnenzijde van het linker luik de triomfantelijke intocht van Saul en David na diens overwinning op Goliath, op de binnenzijde van het rechter luik de scene waarin Saul David met zijn speer wilde treffen terwijl deze hem gunstig trachtte te stemmen door zijn harpspel. Op de binnenzijde van het luik van de linker pedaaltoeren is de tijding van Sauls dood aan David voorgesteld, op dat van de rechterpedaaltoeren laat David de hogepriester Abjathar God om raad vragen ⁴⁶. De buitenzijde van deze luiken is met musicerende figuren beschilderd. In de raamopening van het linker luik heeft Bronckhorst een zelfportret geschilderd. De luiken van het rugpositief zijn aan de buitenzijde bij wijze van marmer geschilderd met deuropeningen ter plaatse van de middenvelden waaruit schoolkinderen komen aanlopen. De binnenzijde van deze deuren is met festoenen en bloemmotieven beschilderd.

De beschildering is ook hier geheel in de architectuur van de orgelkas ingepast. De welvingen voor de midden- en zijtorens zijn uitgewerkt tot pijlers die als het ware rusten op het hoofdstel van de galerij en de timpaan van het hoofdwerk dragen. Samen daarmee beelden zij een tempelinterieur uit waarin de zalving van David is gesitueerd. De beschildering sluit des te beter aan op de orgelkas doordat de kapitelen van deze pijlers in stucwerk zijn uitgevoerd. De rondingen van de luiken van de pedaaltoeren zijn beschilderd als imitatie-reliëfs met hangende festoenen, als de reliëfs op de pijlers van het oksaal.

In deze beschildering is een aantal bijzondere verhoudingen waar te nemen. De hoogte van de uitgebeelde paleis- en tempelinterieurs is op de deellijn van borstwering en zuilen in major en minor gedeeld. De raamopeningen op de pedaalvelden vormen een l.g.r., de doorgangen daaronder zijn juist tweemaal zo lang. De nauwe aansluiting bij de architectuur van de orgelkas en de maatverhoudingen in de beschildering maken het in hoge mate waarschijnlijk dat Bronckhorst een ontwerp van Van Campen heeft gevolgd. Daarop was mogelijk ook reeds de groepering van de

⁴⁴ Men stelde Euterpe gewoonlijk voor met een krans van bloemen in het haar en tal van muziekinstrumenten aan haar voeten. Vgl. Cesare Ripa, *Iconologia*, Siena 1613, II, 76-83.

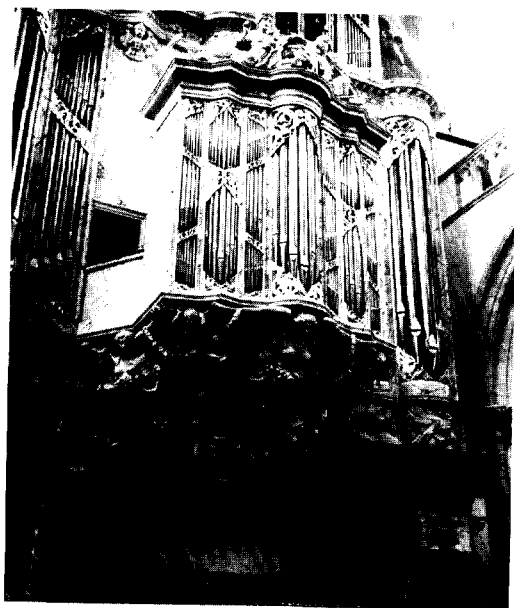
⁴⁵ De declaraties van Quellinus vermelden behalve de reliëfs geen andere werkzaamheden aan het orgel van de Nieuwe Kerk, wat echter niet hoeft te betekenen dat hij aan het overig beeldhouwwerk geen medewer-

king heeft verleend. In 1658 leverde Quellinus volgens deze rekeningen het beeldhouwwerk van het „cieraet” van het nieuwe transeptorgel in de Oude Kerk te Amsterdam.

⁴⁶ Achtereenvolgens naar I Samuel 16:13; I Samuel 17; I Samuel 18:10, 11; II Samuel 1:1-11; I Samuel 23:9-11.

Afb. 6. Orgel in de Nieuwe Kerk te Amsterdam

Afb. 7. Orgel in de Nieuwe Kerk te Amsterdam. Deel van het oksaal en rugpositief.

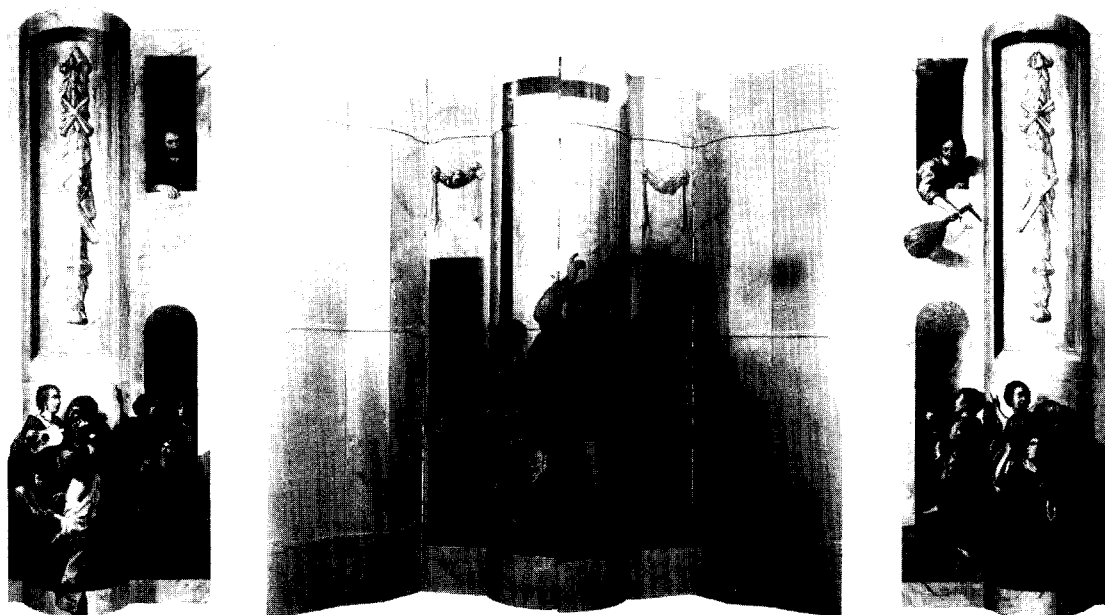

Afb. 8-9. Reliëfs van Artus Quellinus op de linker en rechterpijler van het oksaal.

(Foto's Hist. Top. Atlas Gem. Arch. Amsterdam)

Afb. 10. Orgel in de Nieuwe Kerk te Amsterdam. Beschikdering van Jan van Bronckhorst op de buitenzijde van de deuren van het hoofdwerk.

Afb. 12. Beschikdering van Jan van Bronckhorst op de buitenzijde van de deuren van het rugpositief.
Afb. 11. en 13. Beschikdering van Jan van Bronckhorst op de buitenzijde van de deuren van de pedaaltorens.
 (Foto's Lichtbeeldeninstituut, Amsterdam)

personen in grote lijnen aangegeven ⁴⁷.

Het orgel in de Nieuwe Kerk te Amsterdam mag wel het meesterwerk van Jacob van Campens orgelarchitectuur worden genoemd. Het is ook, doordat geen onderdelen verloren zijn gegaan, geen wijzigingen zijn aangebracht en de beschrijving van de kas weer in oorspronkelijke staat is hersteld, het meest representatieve werk van deze bouwmeester op het gebied van de orgelarchitectuur. Het geeft blijk van een volkomen beheersing van de materie. Van Campen heeft hier alle idealen, waarvan we in zijn Alkmaarse orgel een eerste, nog niet geheel geslaagde poging tot verwezenlijking zien, kunnen verwerkelijken met het classicistische vormen- en begrippenapparaat. De onderlinge samenhang is zeer groot, het rugpositief is optimaal in de totaliteit van het orgel opgenomen en het pijpmateriaal is in een strenge lijn gerangschikt. Dit orgel is nog meer „gearchitectoniseerd” dan dat te Alkmaar, echter zonder dat het karakter van het object geweld is aangedaan.

Reconstructie van het aanvankelijk ontwerp voor het orgel in de St.-Laurenskerk te Alkmaar

In de paragraaf over de bouwgeschiedenis van het orgel in de Sint-Laurenskerk te Alkmaar is uiteengezet dat men aanvankelijk het plan had een orgel met een 16-voets hoofdwerkfront te bouwen en dat in dit beginstadium al sprake was van een tekening van het orgel die door Van Campen moet zijn vervaardigd. Met behulp van de door de analyses gevonden werkmethode van Van Campen wil ik nu trachten een gissing te doen naar dit aanvankelijke ontwerp (fig. 5) ⁴⁸.

Als hoogte voor een 16-voets front komt de waarde a^3 in aanmerking, de hoogte van de oorspronkelijk op C en Cs aanvangende onderafdeling van de zijtorens. Voor de breedte van het hoofdwerk is in dit stadium de waarde a^3 eveneens aannemelijk omdat een grotere hoogte dan breedte en tamelijk hybridische verhouding zeer onwaarschijnlijk is in het licht van Van Campens methode. Het frontvlak van het hoofdwerk zou dan een vierkant a^3/a^3 zijn geweest, major bij het rugpositief a^4/a^4 . Bij een horizontale deling van het hoofdwerkfront volgens de verhoudingen van het rugpositief zou dan de middentoren een breedte a^6 hebben bezeten, de zijtoren a^7 en de

⁴⁷ In dit verband is het misschien niet zonder betekenis dat Bronckhorst op de buitenzijde van de deuren van de pedaalstorens heeft gesigneerd met „invenit et fecit”, op de deuren van het hoofdwerk slechts met „fecit”.

⁴⁸ Teneinde de reconstructie zo suggestief mogelijk

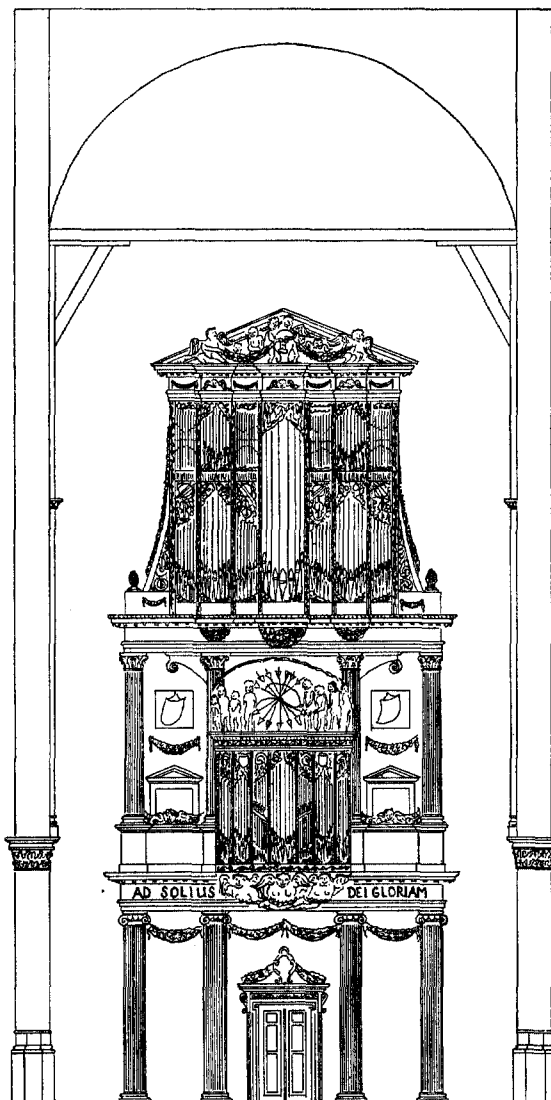

Fig. 5. Reconstructie van een aanvankelijk ontwerp voor het orgel in de St.-Laurenskerk te Alkmaar. Schaal 1 : 200.

velden $\frac{1}{2}a^6$. Deze indeling sluit zeer goed aan bij die van het oksaal: de afstand tussen de deel-lijnen van de zijtorens bedraagt dan a^4 zodat deze torens zich in het verlengde van de binnenste pilaren van het oksaal bevinden.

Bij een breedte a^3 is de hoofdwerkkas a^5 smalle maken heb ik de voorkeur gegeven aan een tekening boven een schema, hoewel voor de details geen enkele zekerheid bestaat. Voor het timpaan heb ik de in afb. 3 weergegeven ontwerptekening aangehouden.

ler dan het oksaal $a^3 + a^5$, een zelfde verschil als thans bestaat tussen het hoofdwerk $a^3 + a^5$ en de totale breedte van de onderbouw $a^3 + 2a^5$. We mogen daarom aannemen dat de extra rij pilasters naast het oksaal in het aanvankelijk ontwerp niet waren voorzien, maar dat de inzwenkende lijnen zich rechtstreeks boven de buitenste pilaren van het oksaal verhieven.

In deze vorm doet het orgel door zijn opbouw in drie etages van nagenoeg gelijke hoogte meer aan dat van de Nieuwe Kerk te Amsterdam denken. Het verschil is echter dat hier een major-minor in plaats van een 2 : 1 verhouding tussen hoofd- en rugwerkfront bestond. Het valt niet te ontkennen dat bij een dergelijke opbouw meer evenwicht tussen de verschillende afdelingen van het orgel bestond en een groter harmonie tussen hoofd- en rugwerk aanwezig was. In de huidige toestand is het rugwerk wat nietig tegenover het reusachtig hoofdwerk en is er ook in de detailverhoudingen niet die overeenstemming die we, vanuit het Amsterdamse orgel terugdenkend, zouden verwachten.

Indien deze reconstructie op waarheid berust mogen we het huidige orgel in de St.-Laurenskerk te Alkmaar beschouwen als een gewijzigde versie van een eerste ontwerp, dat op een 16-voets front was gebaseerd. In het licht van deze veronderstelling kan de verbreding van het oksaal met extra pilasters aan weerszijden worden beschouwd als een toevoeging, noodzakelijk om verjonging naar boven toe mogelijk te maken, toen een breder hoofdwerk de daartoe bestemde ruimte van $2 \times \frac{1}{2} a^5$ in beslag had genomen. Zo dit de gang van zaken is geweest, mogen we concluderen dat Van Campen kans heeft gezien een aanvankelijk ontwerp op aanvaardbare wijze om te werken hoewel nadelen als de geringe afstand tussen de buitenste pilaren en pilasters en een zekere disproportie tussen hoofd- en rugwerk onvermijdelijk waren.

Conclusie

Na het voorgaande acht ik het niet teveel gezegd dat Jacob van Campen ons een weinig omvangrijk maar imposant oeuvre op het gebied van de orgelarchitectuur heeft nagelaten. Meer nog dan met zijn overige werken neemt hij hiermee een unieke plaats in binnen de Nederlandse architectuurgeschiedenis.

In de orgelarchitectuur van Van Campen is een duidelijke ontwikkeling merkbaar. In het orgel te Alkmaar is het idee van het soffiet nog niet volledig tot rijping gekomen en is ook de

problematiek van de verbinding van het rugposi-tief met het geheel nog niet geheel opgelost. Bij de beoordeling van dit orgel moet echter rekening worden gehouden met het feit dat het vermoedelijk een gewijzigd ontwerp is. Een bezwaar als een zekere disproportie tussen hoofd- en rugwerk doet in het licht van dit aanvankelijk ontwerp niet ter zake. In het orgel van de Nieuwe Kerk te Amsterdam zien we tenslotte alle idealen verwezenlijkt: een optimale eenheid en evenredigheid door een vernuftig stelsel van maatverhoudingen, een virtueuze uitwerking van het soffiet en een onderwerping van het pijpmateriaal aan het architectonisch schema door rangschikking volgens een diagonaal lijnenpatroon, dit alles mede mogelijk gemaakt door een zeer persoonlijke toepassing van de ordetelsels.

Essentieel voor Van Campens orgelarchitectuur zijn de verhoudingsstelsels. Zij vormen het skelet waaraan zijn ontwerpen hun kracht ontleenen. Van Campen toont zich met deze verhoudingsschema's een oorspronkelijk denker die de architectuurvoorschriften van de classicistische bouwkunst meer naar de geest dan naar de letter wist te hanteren. Hij beschikte over een wetenschappelijke methode om het vormen- en begrippenapparaat van de classicistische Barok enerzijds en de desiderata van het object anderzijds met elkaar in overeenstemming te brengen. Deze rationele benadering stelde hem in staat de problematiek van de materie duidelijk te onderkennen en bracht hem tot uiterst originele oplossingen. Het orgel was voor een dergelijke methode uitermate geschikt door zijn 2 : 1 verhouding tussen de lengte, en gulden snede verhouding tussen de diameter van orgelpijpen met een octaafverhouding. Het veronderstelde voorontwerp van het orgel te Alkmaar geeft een toepassing van de laatste, het Amsterdamse orgel van de eerste eigenschap. In deze verhoudingen schuilt ook een zinvolle symboliek: de verhouding groot principaal — klein principaal, zoals de voornaamste registergroep van hoofd- en rugwerk werd genoemd is in deze getalsverhoudingen tot uitdrukking gebracht.

De wijze waarop het skelet van maatverhoudingen is omkleed valt wel het best te omschrijven als voorname eenvoud. Misschien mogen we in een karakteristiek van Everhard Meyster de echo van Van Campens eigen woorden horen. Hij laat van Heemskerck tot Jupiter zeggen:

Wij mogen al te maal ons kunst daar bij wel leggen
Jup. Ist dan soo wonderlijck? Hems. Te wonder
op de maet
Van kunst, niet datter in of buyten aen misstaet

Eenvoudig heerlijk en heerlijk eenvoudig
 Naer de welvoegentheen zowel vant ouw alst
 nieuw licht

De orgels hebben geen overdadige weelde van vormen maar simpele lijnen zoals het timpaan ter afsluiting en de inzwenkende lijn ter verbinding van de delen onderling en ter presentatie van het hoofdwerk. Het beeldhouwwerk wordt gekenmerkt door een beheerste pathetiek. In vergelijking met het bewogen pathos van de zuidelijke Barok is het ondanks een sterke geladenheid vrij nuchter van karakter. Vooral met de in de architectuur van het orgel geïntegreerde beschrijving van de orgelluiken toont Van Campen zich een universeel architect. Hij was meer dan enig ander in staat alle terreinen waarover het ontwerp zich uitstreckte te overzien en aan elkaar te relateren. Als wiskundige kon hij de architectonische en orgelbouwkundige precondities doorzien, als architect kon hij de gewenste vormgeving bepalen en als schilder was hij in staat het beeldhouwwerk en de beschrijving te ontwerpen. Zijn architectuur is vanuit een vaste, veelomvattende greep op de materie voortgekomen; het is werk uit één stuk.

Bij een beoordeling van de orgelarchitectuur van Van Campen moeten we ons terdege realiseren dat de orgelarchitectuur van de eerste helft van de 17de eeuw nog sterk onder de invloed van de 16de-eeuwse orgelarchitectuur stond. Orgelkassen als het rugpositief van het orgel in de St.-Pieterskerk te Leiden uit 1626⁴⁹ of dat van

het vroegere grote orgel in de St. Bavo te Haarlem staan ondanks renaissancevormen dicht bij het middeleeuwse dan bij het classicistische orgel. Alleen een orgel als in de St.-Janskerk te 's-Hertogenbosch ademt meer de geest van de nieuwe tijd. Tegen deze achtergrond is de orgelarchitectuur van Van Campen vrij nieuw en ongewoon. Toch is er ook continuïteit: in de frontvlakken heeft Van Campen steeds de stijlenopbouw gehandhaafd en nimmer, als in de Italiaanse orgelarchitectuur van die tijd daar kolommen toegepast.

Van Campens orgelontwerpen zijn van grote invloed geweest op de latere orgelarchitectuur in Nederland. De door de familie Duyschot gebouwde orgels in de Westerkerk te Amsterdam, de Nieuwe Kerk te Den Haag en de Nieuwe Kerk te Middelburg gaan alle in mindere of meerdere mate terug op zijn ontwerpen. Met name het eerst genoemde toont in zijn oksaalindeling nauwe verwantschap met het Alkmaarse orgel. Het soffiet heeft tot diep in de 18de eeuw navolging gevonden; het bereikte opnieuw een hoogtepunt in het Müllerorgel te Haarlem.

Van Campen mag naar mijn mening wel als een van de grootste architecten van de Nederlandse architectuurgeschiedenis worden beschouwd. De door hem ontworpen orgels vormen tevens het hoogtepunt van de specifiek Nederlandse orgelbouw: het resultaat van een gelukkige samenwerking tussen de bekwame orgelbouwers van Hagerbeer en een geniale architect.

⁴⁹ Tot de directe invloedssfeer zou het in 1639-'42 door Germer en Galtus van Hagerbeer gebouwde hoofdwerk van het orgel in de St.-Pieterskerk te Leiden kunnen worden gerekend. Deze orgelkas werd vermoedelijk ontworpen door Adriaen Arentsz van 's-Gravezande sinds mei 1638 stadsfabriek van Leiden, maar het is niet uitgesloten dat het omstreeks oktober 1638 tot

stand gekomen ontwerp voor het orgel in de St.-Laurenskerk te Alkmaar daarbij van invloed is geweest. In dit hoofdwerk is een schema van gulden snede verhoudingen aan te wijzen dat in zijn horizontale delingen identiek is aan dat van het rugpositief van het Alkmaarse orgel.

DE ORGELARCHITECTUUR VAN JACOB VAN CAMPEN

TABEL I: MAATVERHOUDINGEN VAN HET ORGEL IN DE ST.-LAURENSKERK TE ALKMAAR

Onderdeel	Afmeting	1ste interpretatie		2de interpretatie	
		Code	Berekening	Code	Berekening
1. Wandbreedte	12.18 m.	$a^2 + a^4$			
2. Minor wandbreedte		$a^3 + a^5$	7.53 m.		
3. Oksaalbreedte	7.73 m.	$a^3 + a^5$	7.86,9 m.	$\frac{11}{8}a^4$	7.73 m.
4. Hoogte Ion. + Kor. orde	12.88 m.	$a^2 + a^4$	12.73,2 m.	$\frac{11}{8}a^4$	12.88,3 m.
5. Hoogte t/m hoofdgest. hoofdw.	22.84 m.	$6\frac{1}{2}a^4$	22.84 m.	$6\frac{1}{2}a^4$	22.84 m.
6. Middentravee v/h oksaal	3.51,5 m.	a^4	3.51,5 m.	a^4	3.51,5 m.
7. Zijtraveeën	2.11 m.	a^5	2.17,2 m.	$\frac{3}{5}a^4$	2.10,9 m.
8. Buitenste traveeën	1.09,5 m.	$\frac{1}{2}a^5$	1.08,5 m.		
9. Ionische orde	6.08 m.	$\frac{1}{2}a^2 + \frac{1}{2}a^4$	6.35,8 m.	—	6.06,1 m.
10. Hoofdgestel Ion. orde	1.02 m.	$\frac{1}{2}a^6 + \frac{1}{2}a^8$	0.92,7 m.	—	0.99,5 m.
11. Zuillengte Ion. orde	5.06 m.	$\frac{1}{2}a^3 + a^5$	5.43,1 m.	—	5.06,6 m.
12. Hoogte portiek	3.12,5 m.	$\frac{1}{2}a^4 + a^6$	3.35,6 m.	—	3.12,5 m.
13. Breedte portiek	1.92,7 m.	$\frac{1}{2}a^5 + a^7$	2.07,4 m.	—	1.93,3 m.
14. Korinthische orde	6.80 m.	$\frac{1}{2}a^2 + \frac{1}{2}a^4$	6.35,8 m.	$1,170823 \times a^{10} + 1\frac{3}{5}a$	6.81,4 m.
15. Hoofdgestel Kor. orde	0.99,7 m.	$\frac{1}{2}a^6 + \frac{1}{2}a^8$	0.92,7 m.	—	0.99,5 m.
16. Zuillengte Kor. orde	5.80 m.	$\frac{1}{2}a^3 + a^5$	5.43,1 m.	$a^{10} + 1\frac{3}{5}a^4$	5.81,9 m.
17. Plint rugpositief	0.19,5 m.	a^{10}	0.19,5 m.	a^{10}	0.19,5 m.
18. Hoogte rugpositief	3.46 m.	a^4	3.51,5 m.	a^4	3.51,5 m.
19. Hoofdgestel rugpositief	0.50 m.	a^8	0.51,2 m.	a^8	0.51,2 m.
20. Afst. rugp.-hoofdgest. Kor. orde	2.14,5 m.	a^5	2.17,2 m.	$\frac{3}{5}a^4$	2.10,5 m.
21. Totaalhoogte hoofdwerk	9.96 m.	$a^2 + \frac{1}{2}a^6 + \frac{1}{2}a^8$	10.10,4 m.	$2\frac{5}{6}a^4$	9.95,9 m.
22. Breedte middentoren	1.26 m.	a^6	1.34,2 m.	a^6	1.34,2 m.
23. Breedte middenvelden	1.12 m.	$\frac{1}{2}a^5$	1.08,6 m.	$\frac{1}{2}a^5$	1.08,6 m.
24. Breedte zijtorens	0.81 m.	a^7	0.82,9 m.	$\frac{3}{5}a^6$	0.80,4 m.
25. Breedte zijvelden	0.65,5 m.	$\frac{1}{2}a^6$	0.67,1 m.	$\frac{3}{10}a^5$	0.65 m.

De berekeningen zijn gebaseerd op $a = 3.51,5$ m.

TABEL II: MAATVERHOUDINGEN VAN HET ORGEL IN DE NIEUWE KERK TE AMSTERDAM

Onderdeel	Afmeting	Code	Berekening
1. Wandbreedte	12.50 m.	$\frac{1}{2}a(\frac{5}{8} \times \frac{1}{2}a^1)$	7.50 m.
2. Breedte van het oksaal	7.50 m.	$\frac{1}{2}a^1$	7.50 m.
3. Afstand pilaren oksaal	4.62 m.	$\frac{1}{2}a^2$	4.63,5 m.
4. Hoogte oksaal	7.49 m.	$\frac{1}{2}a^1$	7.50 m.
5. Hoogte hoofdgestel oksaal	0.84 m.	$\frac{1}{8}a^3$	0.71,6 m.
6. Deurbreedte portiek	2.28 m.	$\frac{1}{4}a^2$	2.31,7 m.
7. Hoogte orgelgalerij	7.56 m.	$\frac{1}{2}a^1$	7.50 m.
8. Borstwering	0.72 m.	$\frac{1}{8}a^3$	0.71,6 m.
9. Hoofdgestel orgelgalerij	0.74 m.	$\frac{1}{8}a^3$	0.71,6 m.
10. Breedte pedaaltoeren	1.42 m.	$\frac{1}{4}a^3$	1.43,2 m.

DE ORGELARCHITECTUUR VAN JACOB VAN CAMPEN

Onderdeel	Afmeting	Code	Berekening
11. Breedte rugpositief (zonder de buitenste stijlen)	3.07 m.	$\frac{1}{8}a$	3.03,3 m.
12. Hoogte frontvlak rugpositief	3.05 m.	$\frac{1}{8}a$	3.03,3 m.
13. Plint rugpositief	0.26 m.	$\frac{1}{16}a^4$	0.22,1 m.
14. Afstand zijtorens rugpositief	1.92 m.	$\frac{1}{8}a^1$	1.87,5 m.
15. Breedte middentorens rugp.	0.80 m.	$\frac{1}{8}a^3$	0.71,6 m.
16. Breedte zijtorens rugp.	0.60 m.	$\frac{1}{8}a^4$	0.44,4 m.
17. Breedte velden rugp.	0.28 m.	$\frac{1}{16}a^3$	0.35,8 m.
18. Hoogte frontvlak hoofdwerk	5.90 m.	$\frac{1}{4}a$	6.06,7 m.
19. Breedte hoofdwerk (zonder de buitenste stijlen)	5.96 m.	$\frac{1}{4}a$	6.06,7 m.
20. Hoofdgestel hoofdwerk	0.76 m.	$\frac{1}{8}a^3$	0.71,6 m.
21. Afstand zijtorens hoofdwerk	3.60 m.	$\frac{1}{4}a^1$	3.75 m.
22. Breedte middentorens hoofdw.	1.52 m.	$\frac{1}{4}a^3$	1.43,2 m.
23. Breedte zijtorens hoofdw.	1.06 m.	$\frac{1}{4}a^4$	0.88,5 m.
24. Breedte velden hoofdw.	0.50-0.66 m.	$\frac{1}{8}a^3$	0.91,8 m.

De berekening is gebaseerd op $\frac{1}{2}a = 7.50$ m.

SUMMARY: THE ORGAN ARCHITECTURE OF JACOB VAN CAMPEN

The evaluation of the work of the seventeenth century Dutch architect Jacob van Campen has varied widely in the course of time. After periods in which it was highly praised or severely underestimated, recent decades have seen a tendency toward greater esteem and the recognition of considerable originality. But little attention has been paid so far to Van Campen's organ architecture, and an attempt is therefore made in this article to evaluate that aspect of his work. To this end, an essential but previously neglected element of Renaissance and Classicistic architecture was included in the investigation, i.e., the composition of the design on the basis of certain geometrical relationships.

Between 1638 and 1646, Jacob van Campen was involved in the construction of a new organ in St. Lawrence's Church at Alkmaar. The contract with the organ-builder Germer van Hagerbeer, dated 21 October 1638, shows that the first design for a 16-foot great-organ case was modified in 1639 to a 24-foot case. Several additional modifications were made during the construction of the organ. A drawing in the municipal archives at Alkmaar shows a tympanum with a larger group of decorative figures, and a drawing by Pieter Jansz Saenredam indicates that originally, sculpted figures were de-

signed for the base of the great. The doors of the organ were painted in 1643 by the Alkmaar painter Caesar van Everdingen under the supervision of Van Campen.

The design of the organ was based on a complicated scheme of golden-section proportions which can be indicated as follows. If a segment of a line p^1 is divided according to the golden section, the major is indicated as p^2 and the minor as p^3 . On this basis, divisions and combinations are carried out: $p^3 = p^4 + p^5$; $p^2 + p^5 = p^3 + p^4 + p^5 = 2p^3$. One of the ratios used most frequently by Van Campen is p^1/p^5 between the column and entablature of a column order: the column is $p^2 + p^4$ long, the entablature p^5 , or together p^1 . When the sides of a rectangle are related according to the golden section, the term golden rectangle is used for the sake of convenience and abbreviated as g.r.

The golden rectangle dominates the design of the organ in St. Lawrence's Church at Alkmaar. The base is a golden rectangle $a^3 + a^5/a^2 + a^4$; the framework of the choir positive is a g.r. a^4/a^5 ; in the front of the great a g.r. a^3/a^2 is described on the dividing lines of the lateral towers. In the divisions of the base the golden section ratio is rounded off to simple 5:3 ratios, as shown on the right side of the scheme. The

same ratios are also expressed in the painted decoration on the doors of the great. The g.r. a^4/a^3 in the front corresponds with the town or palace gate in the painting, in front of which the entry of Saul and David is situated. Van Campen attempted to tie the choir into the whole as strongly as possible by means of the ratios and the formal arrangement. To this end he also introduced a new element, the soffit, a sculpted group on which the choir rests.

In 1646, Van Campen designed a new organ for the New Church at Amsterdam. Since the bills and accounts connected with the construction have been lost, little is known about the building of this organ between 1650 and 1655. Bills submitted by Artus Quellinus for sculptures supplied for the Town Hall built in this period indicate that the sculptor had also produced the marble reliefs on the pillars of the organ loft. The painter Jan van Bronckhorst of Utrecht painted the organ doors in 1655. When the organ case was restored a few years ago, the original marbled painting was also restored.

In the design for this organ, too, a scheme of golden section relationships can be distinguished. The organ loft and great organ are described in three rectangles $\frac{1}{2} a^1/\frac{1}{2} a^1$. Reduction by $\frac{1}{4} a^3$ gave a rectangle $\frac{1}{4} a/\frac{1}{4} a$ for the front of the great. The choir is half this size ($\frac{1}{8} a/\frac{1}{8} a$). Within the rectangle of the organ loft the columns describe a g.r. $\frac{1}{2} a^2/\frac{1}{2} a^1$. The unusual element in the division of the pipes at the front is the diagonal arrangement. The mutual correspondence of these diagonal lines promotes a strong integration

between the great, choir, and pedal section of the organ. The decorative sculpture on this organ predominantly concerns a central theme — an allegorical conception of music — expressed with controlled emotionality. The painting on the doors is here too completely integrated into the architecture of the organ case. This and the demonstrable golden section proportions suggest that the subjects derive from designs supplied by Van Campen.

On the basis of the analysis of the method used in the realization of the design, an attempt is made to reconstruct the original design for the organ in St. Lawrence's Church at Alkmaar. For a 16-foot great, the front would have been an a^3/a^3 square, which would make the extra pilasters on each side superfluous. In this version there was a major-minor relationship between the great and the choir, which gives a more pleasing effect than the somewhat disproportional relationships between these elements in the final version.

Van Campen has left us a limited but nevertheless imposing oeuvre in the field of organ architecture. The Amsterdam organ in particular shows a complete control over the subject, and in the light of the original design the criticism of the architecture of the Alkmaar organ is less relevant. Van Campen's work had a strong influence on the Dutch organ architecture of the seventeenth and eighteenth centuries. It may be said without exaggeration that he is one of the greatest organ architects in the architectural history of the Netherlands.

DE LIEVEVROUWPOORT TE BERGEN OP ZOOM EN ZIJN OMGEVING

W. A. VAN HAM, L. J. WEIJS EN J. L. C. WEYTS

De cirkelvormige stadsomwalling van Bergen op Zoom werd tegen het einde van de 15de eeuw verbonden met het economisch belangrijke havenkwartier. Hierdoor kreeg de stadplattegrond een sleutelvorm die tot aan de ontmanteling van de vesting in de jaren 1868-'76 gehandhaafd bleef. Binnen de wallen ontstond geleidelijk een integratie van het havenkwartier met de overige stadskern. De Lievevrouw- of Gevangenpoort, onderdeel van de oudere stadsomwalling, bleef staan omdat dit gebouw als gevangenis diende. De samengroeiing van beide stadsdelen is thans weer verbroken door de aanleg van de Westersingel, een deel van de zogenaamde binnenring die de verkeerscirculatie moet bevorderen. Daartoe diende een aantal gebouwen ter plaatse te verdwijnen.

Bij de afbraakwerkzaamheden en de vergraving van de terreinen kwamen bouwsporen en bodemvondsten aan het licht die tot nadere opgravingen en een uitgebreid archiefonderzoek aanleiding gaven.

De eerste fase van de singel-aanleg begon in de zomer van 1970. Toen de eerste bouwresten tevoorschijn kwamen vormde dit voor de archeologische werkgroep van de stichting „In den Scherminckel” aanleiding om met toestemming van het gemeentebestuur een nader onderzoek in te stellen. De opgravingen werden in de zomer van 1971 voortgezet; de aanleg van de rijbaan en andere verkeerstechnische voorzieningen kwamen in 1972 tot stand ¹.

In deze bijdrage worden naast de stedenbouwkundige ontwikkeling in het stadsdeel, vanouds „de Rijkebuurt” genaamd, de Lievevrouwpoort

en de verdwenen gebouwen aldaar besproken.

Tenslotte komen enige losse bodemvondsten van archeologische belang aan de orde.

Deze bijdrage is het werk van drie auteurs. De eerste nam het archiefonderzoek en de tekstverzorging voor zijn rekening, de tweede zorgde voor de gegevens die de bodemvondsten betreffen en de derde bestudeerde de bouwresten op hun architectonische merites.

De stedenbouwkundige ontwikkeling

Tot het einde van de 14de eeuw ontbreken geschreven gegevens over de situatie van het stadsdeel. In feite geldt dit trouwens voor de hele stad. Een omvangrijke brand in mei 1397 heeft ook het toenmalige stadsarchief vernietigd; slechts schaarse akten in andere archieven verschaffen globale gegevens uit de tijd vóór deze calamiteit ².

Aan de hand van het stratenplan en de huidige hoogtekaart zijn enige algemene conclusies te trekken betreffende de oudste ontwikkeling van de buurt. Deze behoeven echter een noodzakelijke aanvulling door een nauwgezet en systematisch bodemonderzoek.

Het onderhavige stadsdeel ligt in een „dal” van 4-5 meter boven N.A.P. tussen twee hoge plateaus waarvan de toppen liggen op een hoogte van 13.3-13.7 meter boven N.A.P. De hoogteverschillen van ongeveer 9.5 meter verlopen geleidelijk maar zijn in het terrein toch duidelijk op te merken ³.

Dit „dal” vormde de voortzetting van een nog lager gelegen westelijk gebied waar de Oude

¹ De opgravingen vonden plaats onder begeleiding van dr. J. G. N. Renaud namens de rijksdienst voor oudheidkundig bodemonderzoek. Naast de belangeloze medewerking van velen mogen hier vooral zijn waardevolle adviezen worden vermeld. Een eerste verslag van de werkzaamheden gaf J. H. van Mosselveld in *Brabantia*, 1971, 17-20, onder de titel „Een barbacane te Bergen op Zoom”.

² Korneel Slootmans geeft in zijn studie „Economie en middeleeuws stadsplan” *Jaarb. De Ghulden Roos* 32 (1972), 39-73, een overzicht van de stadsontwikke-

ling in de middeleeuwen aan de hand van het beschikbaar archiefmateriaal. Terecht stelt hij, dat getracht is een beeld op te bouwen „uit een nare hoop spanningeloze splinters”, dat wellicht op een verwrongen wijze de werkelijkheid weergeeft. Inderdaad behoeft Bergen op Zoom evenals menige andere Nederlandse stad broodnodig een diepgaand archeologisch onderzoek, alvorens al te stellig conclusies over de wording en vroegste uitbreiding van de stad getrokken kunnen worden.

³ Hoogtekaart van Nederland blad nr. 49 B Zuid (Bergen op Zoom), Delft 1966.

Haven van Bergen op Zoom zich landinwaarts drong. Ten oosten van genoemde plateaus bevond zich eveneens een laagte die een voortzetting vormde van het uitgestrekte veengebied „de Hoge en Lage Meeren”. Bij de stichting van Bergen op Zoom zijn beide lage gebieden (Haven en Meeren) verbonden door het kanaaltje, genaamd de Grebbe. De turven uit de veengronden, ook „moer” geheten, gaven aanleiding tot de naam „Moeregreb”, tevens de naam van een straat die wellicht als jaagpad langs deze Grebbe is ontstaan. De Lievevrouwestraat, zo genoemd naar een kapel bij de poort, loopt aan de Moeregrebstraat parallel. De straat vindt een logische voortzetting in de Rijkebuurstraat en de Zuidzijde Haven. Het is moeilijk na te gaan wanneer deze situatie is ontstaan. Er moet in de periode einde 12de begin 13de eeuw een ontwikkeling hebben plaatsgevonden waarbij de betekenis van de Haven enerzijds en van de nijverheid in de nederzetting Bergen anderzijds zodanig toenamen, dat een aanzienlijk werk als de Grebbe-aanleg noodzakelijk en nuttig werd.

In de loop van de 13de eeuw groeide Bergen op Zoom tot stad uit en is de plaats van een omwalling voorzien. Wellicht had deze de vorm van een aarden wal met palissaden en houten poortdoorgangen. Het is vooralsnog onduidelijk of de Lievevrouwepoort met de aansluitende muren onmiddellijk bij de eerste omwalling is opgetrokken of dat zij later is gebouwd. De datering van de oudste gedeelten varieert van einde 13de tot de eerste helft 14de eeuw⁴.

Het probleem van de datering van de Lievevrouwepoort houdt nauw verband met de vraag naar het ontstaan van de stad zelf. Nadat Bergen op Zoom summier was vermeld in oorkonden van 1232 en 1246 (waaruit niet blijkt of de plaats als stad kon worden aangemerkt), komen de inwoners van Bergen op Zoom in 1260 voor als poor-

ters (*oppidani*) die al een gemeenschappelijk zegel bezitten⁵.

Evenwel: stadsrecht betekens nog geen stadsomwalling. Het is niet duidelijk of de Lievevrouwepoort een (eventueel houten) voorgangster heeft gehad en zo ja, of deze op dezelfde plaats heeft gestaan. Uit de plattegrond van de stad valt evenmin op te maken of de fraaie cirkelvorm van de middeleeuwse omwalling ineens is ontstaan of dat een kleinere bebouwde kern tevoren een nauwere ommuring had.

De cirkelvormige stadsomwalling van Bergen op Zoom heeft enige Brabantse parallellen zoals die van Leuven (tweede helft 12de eeuw) en die van Breda (eerste helft 14de eeuw). Eerstgenoemde omwalling is door zijn veel oudere ontstaansdatum moeilijk met die van Bergen op Zoom te vergelijken⁶. Die van Breda, dat in dezelfde regio gelegen is, kan zeker wel daartoe dienen. Na een partiële omwalling die zeker al in 1308 bestond, kwam de stenen ommuring van Breda in de jaren 1332-1350 tot stand⁷.

Te Bergen op Zoom is de omwalling waarschijnlijk niet ineens gerealiseerd. Terwijl de overige stad nog door aarden wallen en palissaden was omgeven had het westfront een extra zware stenen verdediging, waarvan de Lievevrouwepoort het voornaamste onderdeel vormde. Een merkwaardige parallel vormde het nabijgelegen Zeeuwse stadje Reimerswaal dat aan de Scheldezijde sinds het einde van de 14de eeuw een muur met torens had en overigens slechts aarden wallen kende.

Omstreeks 1480 is de verdedigingslijn van de stad westwaarts verlegd door de bouw van een muur met torens en drie poorten, „het Bolwerk” genaamd. Daardoor kwam het Havenkwartier grotendeels binnen de stadsmuren te liggen. Het deel van de oude omwalling dat zijn functie verloor bestond uit de Lievevrouwepoort met de aan-

⁴ G. C. A. Juten in *Bull. N.O.B.* = *Oudb. Jaarb.* 4 (1924), 179-180 (datering: eind XIII); A. J. L. Juten in: *Heemschut* 3 (1926), 3-12 (eind XIII-XIV). *Voorloopige lijst der monumenten in de provincie Noord-Brabant*, Utrecht 1931, 17-19 (XIV?). *Kunstreisboek voor Nederland*, Amsterdam 1965, 533. Volgens de lijst van onroerende monumenten ingevolge art. 9 van de Monumentenwet blad 19 moeten de torens gezien het materiaal uit de tweede helft van de 14de eeuw of later dagtekenen. De rest van het gebouw is jonger.

⁵ L. J. M. Philippen, *Het oudste stadszegel en de oudste schepenbrieven van Bergen op Zoom*, Brecht 1933. — De daar getrokken conclusie, dat het gebouw met drie torens op het contrazegel wijst op de stadsrang

van Bergen op Zoom kan ik niet delen. Het omschrift „de terra domini de Breda” verwijst naar de persoon wiens symbool hier afgebeeld is, namelijk de heer van Breda.

⁶ R. van Uytven, „Denarii de munitione opidi en vestgeld te Leuven en de Brabantse stadsversterkingen”, *Bijdr. v. d. geschiedenis der Nederlanden*, nr. 22 (1968), 126-137.

⁷ F. A. Brekelmans, „De stedelijke ontwikkeling van Breda”, *Bull. K.N.O.B.* 68 (1969), 51 e.v. — Gemeente-archief Bergen op Zoom (hierna aangehaald als Ga Boz). Stadsrekening 1442/1443 fol. 4v; 1443/1444 fol. 8.

Fig. 1. De Lievevrouwepoort en omgeving omstreeks 1550, 1830, 1950 en 1972. — 1. Rijkebuurtstraat. 2. Lievevrouwestraat. 3. Moeregrebstraat. 4. Nieuwe Markt. 5. Grebbe. 6. Lievevrouwepoort. 7. Gracht. 8. Lievevrouwekapel, later Korenwaag.

sluitende stadsmuren en de voorliggende gracht. Door het verdwijnen van de militaire bestemming konden de eigenaars van aangrenzende terreinen hun eigendom over de grachten en de grond van de geslechte muren uitbreiden. Zo „groeide” de Rijkebuurtstraat als het ware over de gracht heen naar de Lievevrouwepoort. In dit proces van enige eeuwen ontstond de situatie die we nog aantreffen op de maquette van Bergen op Zoom die zich in het Musée des Plans Reliefs te Parijs bevindt. Bij de kadastrale meting in 1832 was de situatie in grote lijnen nog ongewijzigd. Pas aan het begin van deze eeuw kwam voor het eerst wijziging in de toestand door de amovering van enige panden waardoor aan de zuidzijde van de poort een alternatieve verbinding tussen de Lievevrouwestraat en de Rijkebuurtstraat kon ontstaan.

De aanpassing van de binnenstad aan moderne verkeerseisen zou verdergaande offers eisen. Het stedenbouwkundig bureau Kuiper, Gouwetor en De Ranitz te Rotterdam ontwierp een reconstructieplan voor het centrum van Bergen op Zoom dat in 1961 openbaar werd. Dit voorzag onder meer in de aanleg van een „ringweg” rond de stadskern om deze via een stelsel van toewegen beter bereikbaar te maken. De realisering van het sindsdien gewijzigde plan begon omstreeks 1967 met het slopen van de bebouwing in het tracé van de Westersingel.

De Lievevrouwepoort

Bouwgeschiedenis. — De „Lievevrouwepoort” bestond in eerste aanleg uit een hoofdpoort en een voorpoort met daarvoor gelegen de stadsgracht. Over de gracht was een stenen brug geslagen. Op de hoofdpoort sloot aan weerszijden de stadsmuur aan.

De hoofdpoort wordt gevormd door een in de 15de eeuw grotendeels vernieuwde rechthoekige poorttoren, geflankeerd door twee vroeg-14de eeuwse, geheel met Gobertanger kalksteen beklede, zware ronde torens. Opvallend is, dat de ronde torens vrijwel al hun op kruisbogen berekende schietgaten behouden hebben, hetgeen er op wijst, dat de poort al vroeg haar militaire functie verloren heeft.

De beide ronde torens zijn bijna identiek van vorm, met dien verstande, dat de zuidelijke een traptoren en een toegang op straatniveau bezit. De torens tellen elk drie verdiepingen en een zolder. De onderste twee hebben een koepelgewelf als overdekking, de bovenste heeft een moer- en kinderbalckenzoldering.

Op alle verdiepingen zijn schietgaten aanwezig, terwijl de bovenste verdieping alternerend werpgaten bezit. Dat ook het comfort van de gebruikers niet vergeten is, blijkt uit de aanwezigheid van twee stookplaatsen en vier gemakken in de torenkamers.

Van de poorttoren is de westgevel nog vrijwel authentiek. In de doorgang is de sleuf voor een hamei nog te zien. Boven de doorgang zijn de schietgaten tot vensters verbouwd. Op de tweede verdieping zijn thans nog de sporen zichtbaar van een verdwenen overkragende weergang met mezekouwen.

Bij een 15de-eeuwse vernieuwing van het gedeelte aan de stadszijde is boven de met een spitsbogig tongewelf overkluisde doorgang een drie traveeën diep woonhuis met trapgevels gebouwd. De gevel aan de stadszijde heeft twee arkeltorentjes; de getrapte geveltop aan de veldzijde is thans verdwenen. Inwendig heeft het wachtvertrek op de eerste verdieping (thans jeugdbibliotheek) een zware moer- en kinderbalckenzoldering met

DE LIEVEVROUWEPPOORT TE BERGEN OP ZOOM EN ZIJN OMGEVING

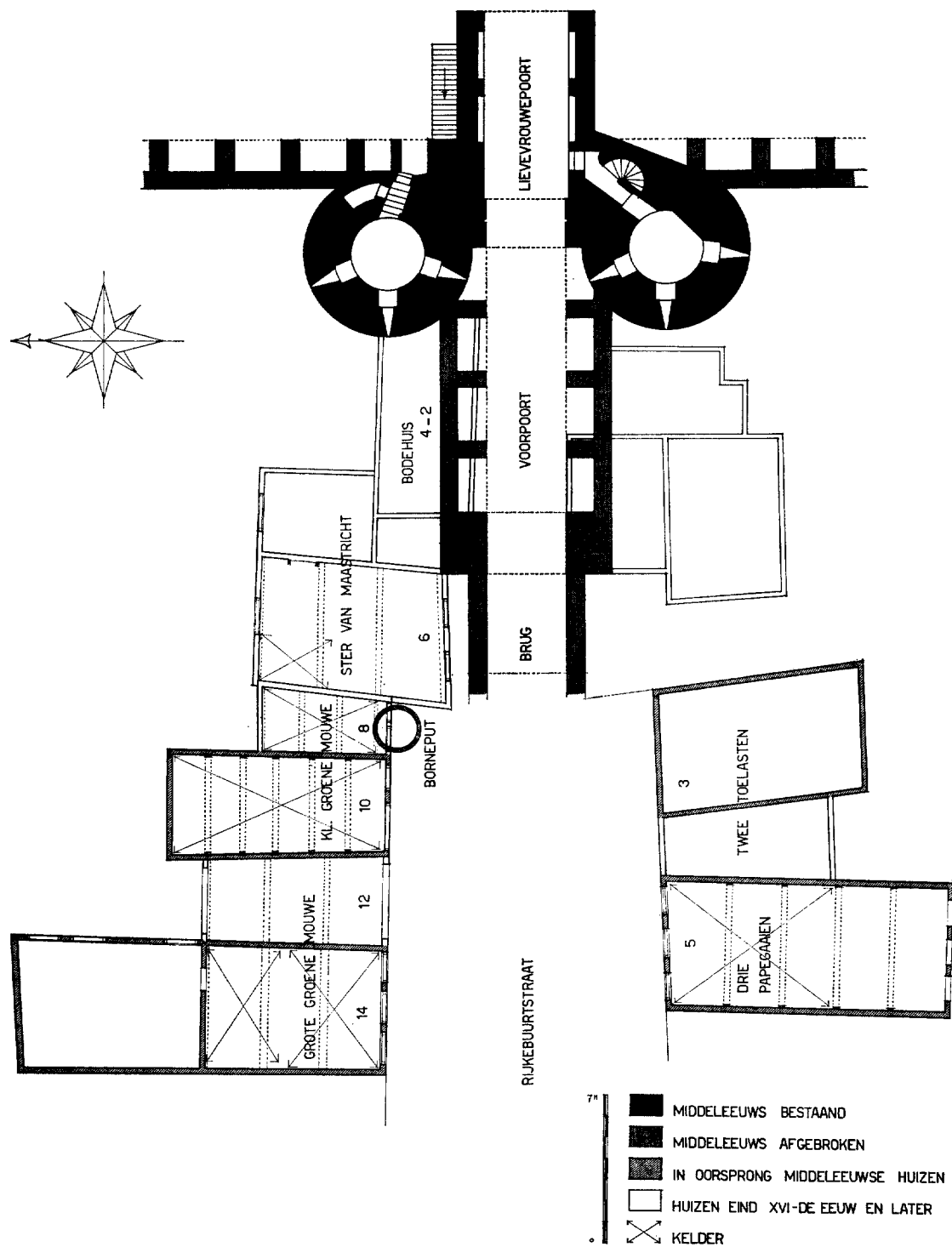

Fig. 2. Plattegrond van de Lievevrouwpoort en de afgebroken huizen. Schaal 1 : 300.

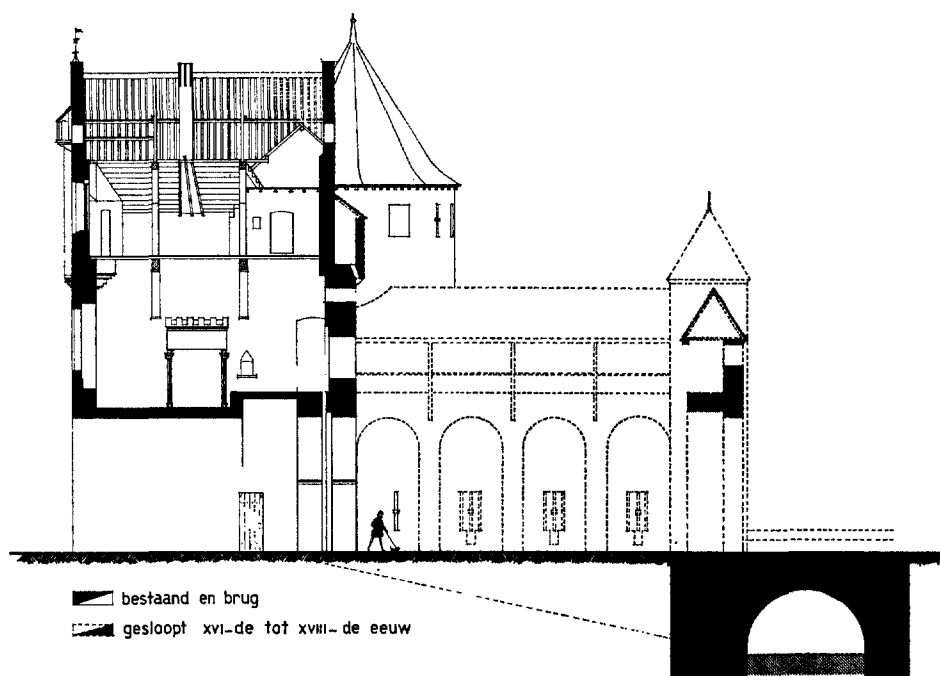

Fig. 3. Gereconstrueerde lengtedoorsnede over de hoofdpoort, voorpoort en brug naar de toestand omstreeks 1500. Schaal 1 : 300.

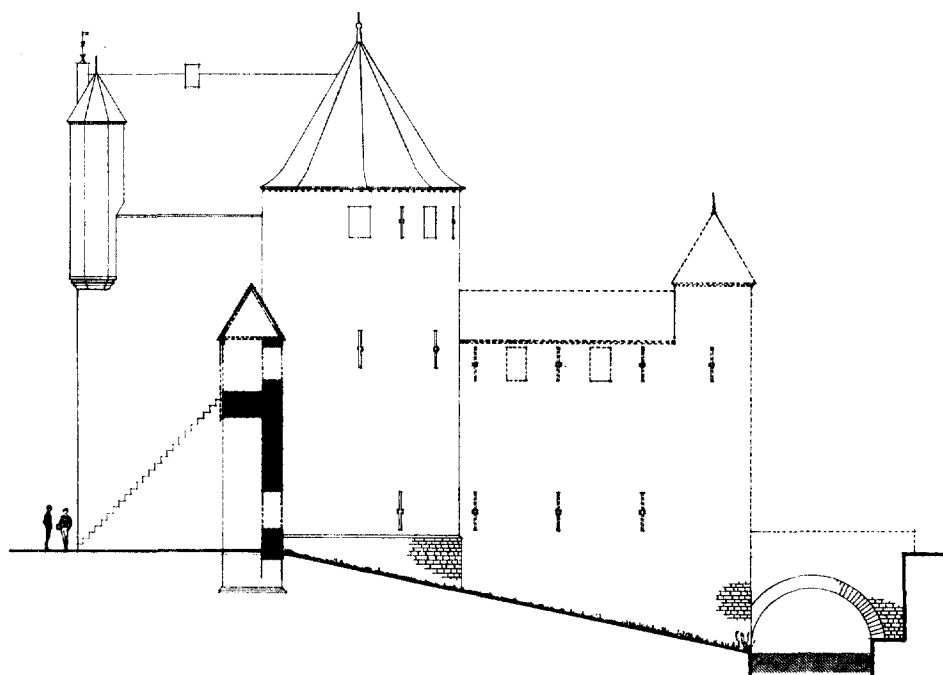

Fig. 4. Gereconstrueerd noordaanzicht van het poortcomplex met doorsnede over de stadsmuur naar de toestand omstreeks 1500. Schaal 1 : 300.

geprofileerde sleutelstukken, muurstijlen en korbelen. Tegen de zuidwand staat een fraai laat-gotische schouw. Op de tweede verdieping, die reeds de aanzet tot de kap bevat, is eveneens een stookplaats aangebracht.

Op de hoofdpoot sloot aan weerszijden tegen de ronde torens de stadsmuur aan. Er zijn zoveel sporen nagelaten, dat een gedeeltelijke reconstructie mogelijk is. De muur was gefundeerd op zware poeren (80 x 225 cm), waartussen grondbogen rustte de gesloten buitenwang van de muur. Op de aan de stadszijde daarbuiten stekende delen van de poeren verreezen zware pijlers. Op hun beurt werden deze pijlers weer gekoppeld door bogen, dit keer om de weergang te dragen.

Een gedeelte van deze constructie is nog te zien in het huidige toegangsportaal. Zelfs is hier nog een stukje van de weergangvloer bewaard gebleven. Buiten is aan de oostzijde van de noordertoren nog een moet van deze spaarbogenconstructie zichtbaar. Behalve vanuit de hoofdpoot waren de weergangen op de muur ook te bereiken via een tweetal buitentrappen. Die tegen de noordzijde van de poorttoren fungeert thans als toegangstrap; er is later een bedaking boven aangebracht. Bij een restauratie is deze aanbouw met een nieuwe trap via een bordesje toegankelijk gemaakt. Aan de zuidzijde was eveneens een trap, die in 1473 voor het eerst vermeld is in het stadsarchief. Later is deze trap vervangen door een oprit („apperel”). De huisnaam „De Bruijt op de trapp” bleef aan de oorspronkelijke toestand herinneren. De toegang tot de zuidelijke toren vanaf de trap is sinds lang dichtgemetseld. In 1517 was aan de zijmuren van de Lievevrouwepoot nog steenhouderswerk verricht. Acht jaar later zijn de muren door Willem Pryem in opdracht van de stad afgebroken⁸.

De grootste verrassing bij de opgravingen vormde de ontdekking van de stenen brug vóór de Lievevrouwepoot alsmede de resten van de zogenaamde „voorpoort”.

Over de bouw van dit voorwerk is weinig bekend. Het is gelijktijdig met de hoofdpoot opgetrokken. De stadsrekening van 1469 noemt dit onderdeel „de voorbaelge van Onse Vrouwenpoort”⁹.

⁸ Gemeente-archief Bergen op Zoom, rechterlijke archieven (hierna aangehaald als R met inventarisnummer). nr. 214 fol. 120v, R nr. 233 fol. 57. Stadsrekening 1517/1518 fol. 116. Stadsrekening 1525/1526 fol. 83.

⁹ Een poort met een dergelijk voorwerk bezit het

De voorpoort moeten we ons voorstellen als een binnenplaats, die aan de veldzijde was afgesloten met een door twee rechthoekige torentjes geflankeerde poort. Tussen de torentjes was wellicht een weergang aanwezig, evenals op de muur tussen deze torentjes en de hoofdpoot. Deze laatste weergang was bereikbaar via de thans nog zichtbare doorgangen in de ronde torens.

Het stadsbestuur besloot in 1619 het zeer vervallen „voorwerck” van de Lievevrouwepoot te doen afbreken omdat het een „grooten oncieraet” vormde. Boven de boog zou men enige „bequame canteelen” laten maken¹⁰. Dit laatste slaat kennelijk op de poort met de rechthoekige torentjes. Op de tekening, door Valentijn Clotz in 1671 gemaakt, zijn deze kantelen nog te zien¹¹.

De zijmuren van de binnenplaats zijn waarschijnlijk het eerst verdwenen, gezien de vrijwel onzichtbare aanheling van de torens. Aan de zuidertoren doet een onregelmatigheid in de plint iets vermoeden van de aanhechting; aan de noordertoren is een bij de restauratie van de jaren vijftig onbegrepen bakstenen litteken, thans, zij het niet onzichtbaar, weggewerkt.

Tussen 1671 en 1747 is de boog afgebroken. Op de maquette te Parijs zijn de resten van de torentjes, ca. drie meter hoog, nog aangegeven. Zij waren als bruikbare bouwfragmenten opgenomen in de aangrenzende huizen. Vlak onder de huidige bestrating is het muurwerk van de voorpoort nog bewaard gebleven met aanzienlijke resten van de kalkstenen bekleding.

Tot de tot voor kort best bewaarde resten van het verdedigingswerk behoorde ongetwijfeld de al eerder vermelde stenen brug over de stadsgracht. Slechts de borstweringen met banken ontbraken aan dit bouwwerk met zijn natuurstenen bekleding. Merkwaardig is wel, dat hier al sedert de eerste aanleg een stenen brug lag; om strategische redenen zou ons een ophaalbrug waarschijnlijker voorkomen. Wellicht heeft de belangrijke verbinding tussen stad en haven deze oplossing noodzakelijk gemaakt.

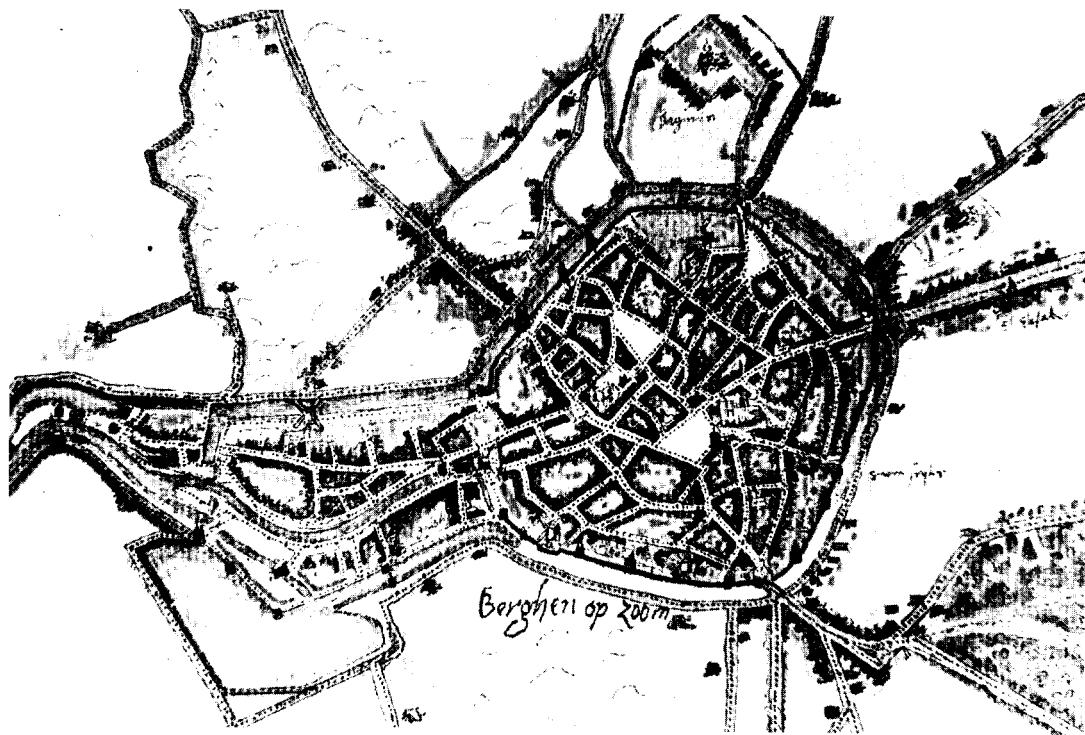
Ook de stadsgracht is, zij het summier, aan een onderzoek onderworpen. De oevers naast de brug waren voorzien van natuurstenen kademuuren, dit wellicht om afkalving tegen te gaan. Het Hellegat bezuiden de brug diende als water-

kasteel Corroy-le-Chateau in Zuid-België. GA BoZ Stadsrekening 1469 fol. 4.

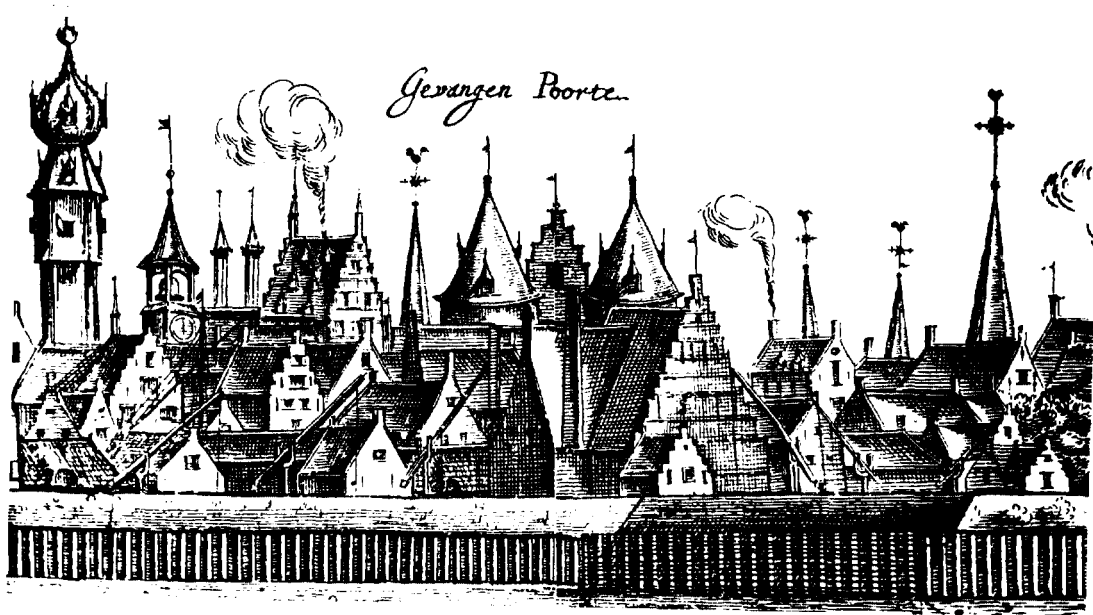
¹⁰ GA BoZ Resoluties van de magistrat d.d. 28 januari 1619.

¹¹ Berlijn D.D.R. Staatliche Museen Catalogus Bock-Rosenberg nr. 2858.

DE LIEVEVROUWEPPOORT TE BERGEN OP ZOOM EN ZIJN OMGEVING

Afb. 1. Plattegrond van Bergen op Zoom en omgeving door Jacob van Deventer, omstreeks 1560. Detail.

Afb. 2. De Lievrouw- of Gevangen Poort uit het westen. Links de toren van het Markiezenhof. Gravure van S. de Swaef, 1634. Detail.
(Atlas van Stolk, Rotterdam)

Afb. 3. De Lievevrouwpoort en de Nieuwe Markt gezien vanaf de Noordwal. Tekening toegeschreven aan V. Klotz, 21 oktober 1671. (Staatl. Museen, Berlijn, D.D.R.)

Afb. 4. De Lievevrouwpoort en omgeving omstreeks 1750. Detail van de maquette van Bergen op Zoom. (Musée des Plans Reliefs, Parijs; Foto Trekair).

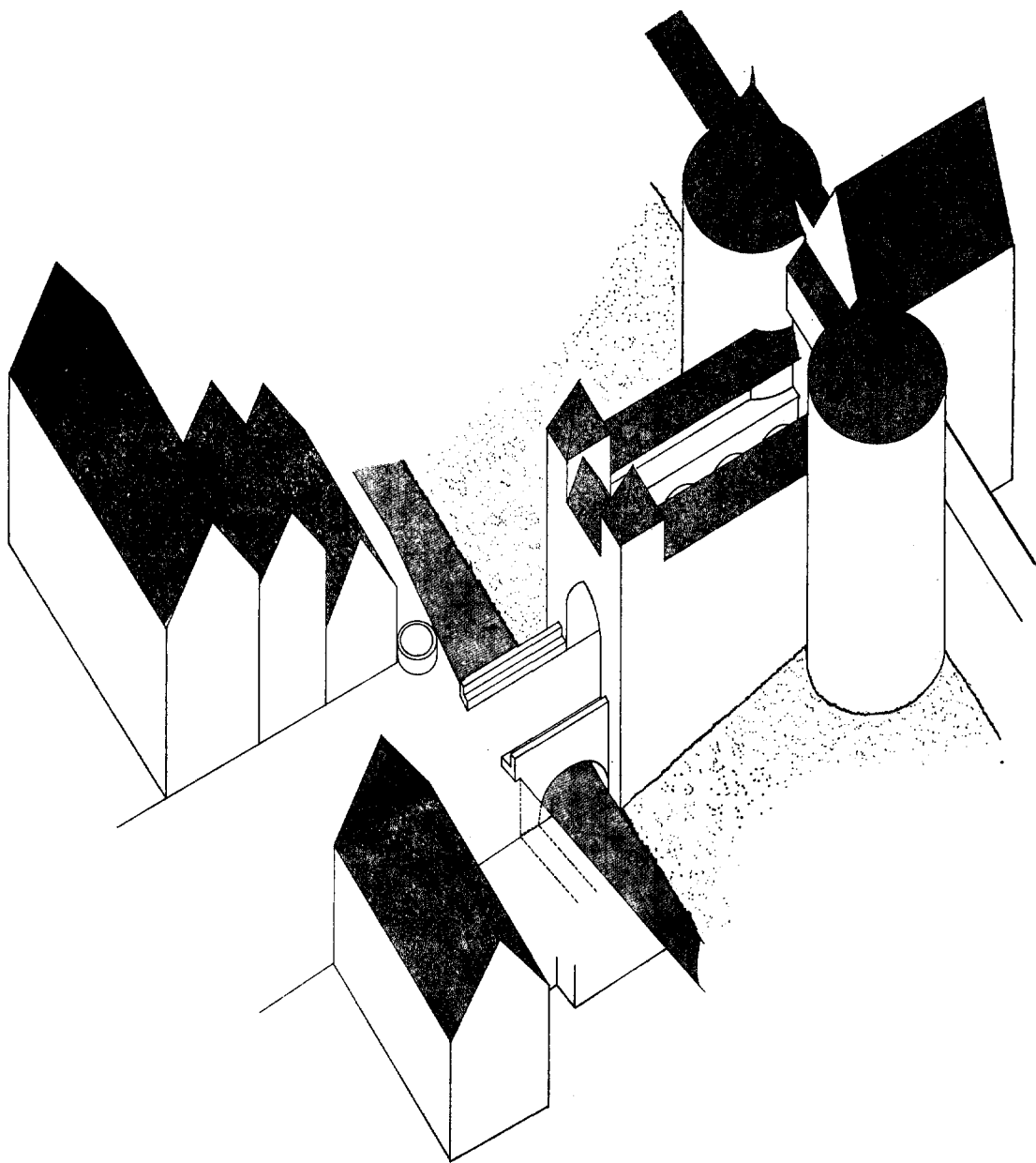

Fig. 5. Reconstructie van de Lievevrouwepoort en omgeving naar de toestand omstreeks 1500. Stereometrische projectie. Schaal 1 : 400.

gang voor de watermolens, zodat de schuring bij de toch vrij smalle brug aanzienlijk kan zijn geweest. Een steekproef, ca. 20 m benoorden de brug, leverde een normaal profiel op met een aarden talud.

Functie, ommanteling en ontmanteling. — De vermelding van een „waeckhuys” in de Lievevrouwepoort in het privilege van de „zale” van 1485 is de oudste schriftelijke aanduiding die op

een functie van de poort als gevangenis wijst¹². Kan hier nog aan een wachthuis worden gedacht, in 1504 noemt de domeinrekening „*Onser Vrouwer poorte duelc is de gevangenpoorte*”¹³. Deze dubbelnaam bleef lang in gebruik. Na de protestantisering van de stad (ca. 1580) werd zij zelfs bij voorkeur gebezigd. Pas in de laatste vijftig jaar geeft men weer de voorkeur aan de naam Lievevrouwepoort.

In de „*Blijde incomste*” van markies Anthonis van Glymes (1533) kreeg de stad verlof een „*vroente*” te maken waar alle burgers die niet om lijfstraffen gevangen zijn kunnen worden gedetineerd¹⁴. Dit „Burger gevangenvertrek” of gijzelskamer bevond zich op de tweede verdieping aan de stadszijde. De cipier woonde kennelijk op de eerste verdieping, het zogenaamde „Wachtlokaal”. Hierom heette het middelgebouw in de 17de eeuw dan ook het „woonhuys”. In 1612 werd het dak door een storm zwaar beschadigd, terwijl in augustus van het volgende jaar het „woonhuys” afbrandde. De reparaties namen enige jaren in beslag¹⁵.

De Lievevrouwepoort bleef tot aan het einde van het *ancien régime* eigendom van de markies. Kennelijk was de poort op *zijn* grond opgetrokken. Onderhouds- en herstelwerkzaamheden werden beurtelings op kosten van de markies of van de stad verricht. Dit houdt zowel verband met het ontstaan van de omwalling als met het praktisch gebruik van het gebouw. De poort was immers onderdeel van de omwalling. Het recht op de omwalling behoorde de steden evenwel toe krachtens toestemming van de landsheer, hier de markies. Vele steden bleven een erfrente betalen voor hun versterking¹⁶.

¹² J. van Rompaey, „Rechtsbronnen van de stad Bergen op Zoom” *Verslagen en Mededelingen van de Vereniging tot Uitgaaf der Bronnen van het Oud Vaderlands Recht* 12 (1968), 268.

¹³ GA BoZ archief van de Raad en Rekenkamer van de markiezen (hierna aangehaald als ARR) domeinrekening 1504/1505 fol. 58. — Oorspronkelijk waren de torens met stro gedekt; in 1524 waren de kappen zo vervallen dat de gevangenen bij regenval „nyet drooge zitten en mochten”, ARR Domeinrekening stad BoZ 1524/1525 fol. 50v.

¹⁴ Van Rompaey, *o.c.*, 273.

¹⁵ GA BoZ ARR domeinrekening stad 1612/1613 ongefol.; 1614 fol. 33; 1615 fol. 60; 1616 fol. 28v.

¹⁶ Van Uytven *t.a.p.*

¹⁷ Van Rompaey, *o.c.*, 268-269.

¹⁸ De rekeningen van de markies en de stad bevatten gegevens over het herstel en de opbouw van beide huisjes die kennelijk zwak van structuur waren. Het

Te Bergen op Zoom blijkt zulks niet. Wel onderstreepte Heer Jan II van Glymes in het „Privilege van de Zale” van 1485 zijn rechten door de stad het vrije gebruik van de vesten, poorten en torens te verlenen. Hierbij werd echter de Lievevrouwepoort door hem behouden behalve „t huysken” daarin staande¹⁷. Werd hier het eveneens in dit privilege genoemd „waeckhuys” bedoeld?

In werkelijkheid was de situatie nog ingewikkelder. Zowel de stad als de markies hadden een „huysken” in de poort. Deze bescheiden bouwsels stonden aan weerszijden van de doorgang van de voorbouw. Het huisje van de stad aan de noordkant, dat van de markies aan de zuidzijde. In de jaren 1755-’56 verkochten zowel de stad als de markies hun huisjes. De eerste werd hovenierswoning en is omstreeks 1925 gesloopt. Het tweede huisje werd in het complex de Blekerij opgenomen en viel reeds in 1908 onder de slopershamer¹⁸.

Aan de stadszijde kreeg de poort al vrij vroeg een aanbouw. Reeds in 1431 wordt een huis in de Lievevrouwestraat aan de oostkant tussen de poort en de Lievevrouwekapel gebouwd. Later heette dit huis de „Watermoolen” waarschijnlijk door toedoen van de molenaar Claes van Ackere die het in 1519 verkocht¹⁹.

De havenwijk groeide inmiddels uit tot een belangrijk stadsdeel. Reeds in de 14de eeuw was de Rijkebuurtstraat aan beide zijden met huizen bebouwd. Uiteraard hield men afstand tot de vesting: aan de noordzijde eindigde de straat bij het huis, later „Kleine Groene Mouwe” genaamd (Rijkebuurtstraat 8-10), aan de zuidzijde bij het huis dat later de „Twee Toelasten” (Rij-

huisje van de stad was in 1534 van hout en met teer geconserveerd. Aan het einde van de 16de eeuw woonde er een van de stadsboden. Later woonden deze functionarissen er zelf niet meer doch ze genoten tot 1756 de huurprijzen van het huisje. Na de verkoop kregen ze een toelage wegens het derven van deze sinecure. GA BoZ Stadsrekening 1517/1518 fol. 132; Stadsrekening 1534/1535 fol. 118v; register van rekenen fol. 137, 150, 153, 160 en 165v. Resoluties van de magistraat d.d. 24 september 1756, 18 april 1757 en 7 november 1757. R nr. 259 ongefolieerd transportakte d.d. 24 juni 1757, 30 april 1756. ARR domeinrekening stad 1612 en 1613 ongefolieerd; 1614 fol. 33, 1615 fol. 49; 1652 fol. 6; 1753 fol. 10, 165v en 1754 fol. 10.

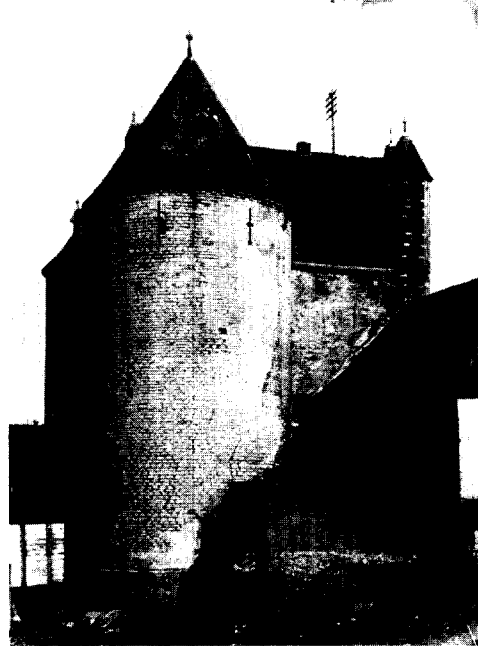
¹⁹ GA BoZ Stadsregister fol. 186, transportakte d.d. 29 juni 1431; R nr. 217 fol. 71v, transportakte d.d. 18 maart 1519.

Afb. 5. De Lievevrouwpoort en de Rijkebuurtstraat. Links de monumentale gevel van de Grote Groene Mouwe. Foto van omstreeks 1900.
(Gemeente-archief Bergen op Zoom)

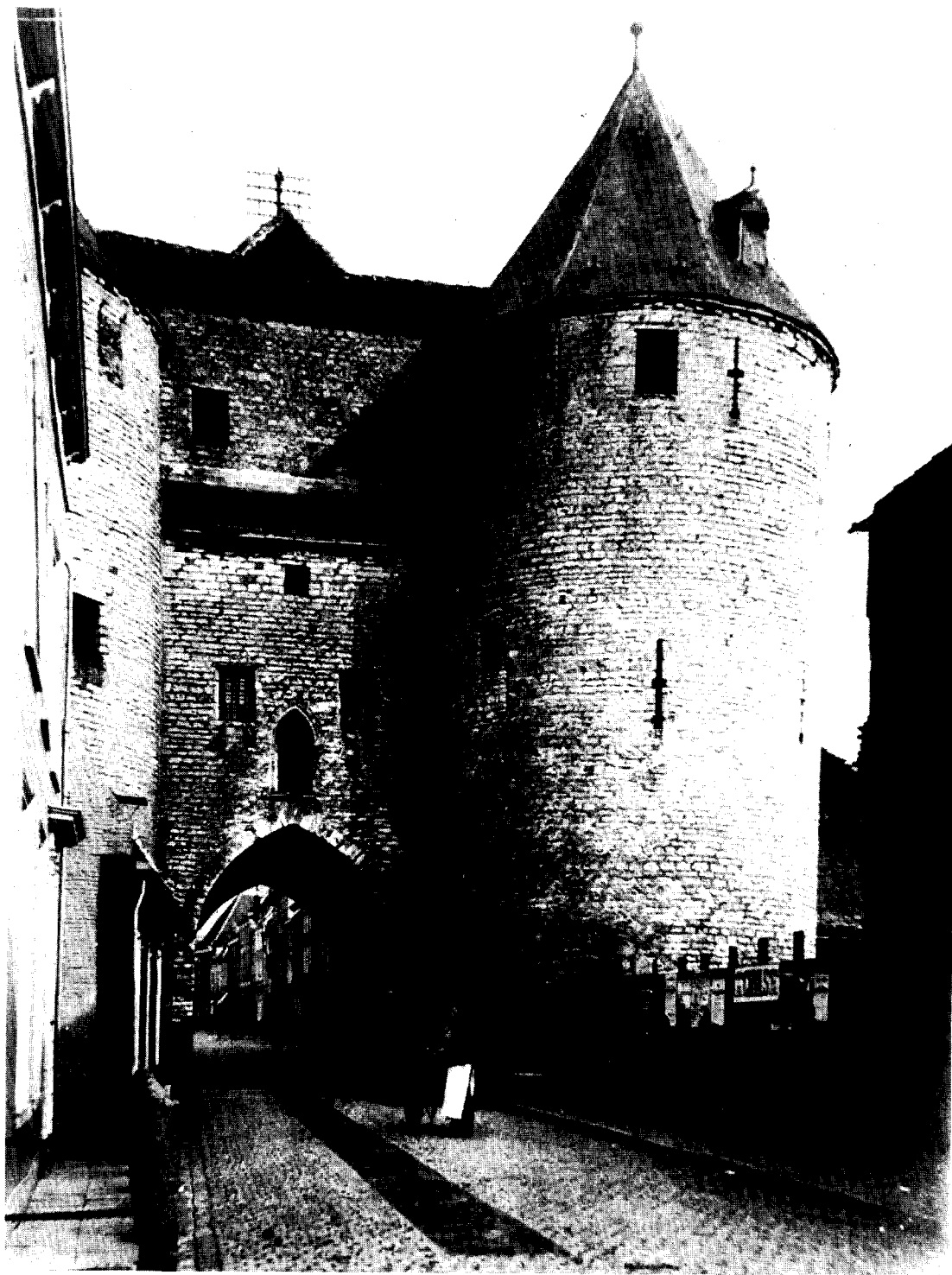

Afb. 6. De Lievevrouwpoort uit het oosten. Links de gevels van de Kornwaag en de Bruyt op de Trapp. Foto van omstreeks 1870.
(Gemeente-archief Bergen op Zoom)

Afb. 7. De Lievevrouwpoort uit het zuiden. Rechts de mousterij van de Bruyt op de Trapp. Links is de Blekerij reeds gesloopt. Foto van omstreeks 1906.

DE LIEVEVROUWEPPOORT TE BERGEN OP ZOOM EN ZIJN OMGEVING

Afb. 8. De Lievevrouwpoort uit het westen. Links de gevels van de Sterre van Maastricht en de hovenierswoning. Rechts is de Blekerij reeds gesloopt. Foto van omstreeks 1906.

kebuurtstraat 3) heette. Deze huizen worden hierna uitvoeriger besproken.

Door het vervallen van de militaire functies waren rondom de Lievevrouwepoort ingrijpende wijzigingen mogelijk. Deze vonden vooral aan de noordzijde van het bouwwerk plaats. Niet alleen werd het oorspronkelijke tracé van de Moeregrebstraat hersteld, (ca. 1510) doch door het afbreken van de stadsmuren en het dempen van de gracht kwam een ruim vierkant plein tot stand: de Nieuwe Markt of „Nyeuw werck” (1525) ²⁰.

Aan de zuidkant bleef voorlopig alles bij het oude: de watertoevoer voor de watermolens (de Kleine bij het Spui en de Grote aan de latere Vissershaven) maakte het nodig de stadsgracht met brug vóór de Lievevrouwepoort te handhaven. Dit stuk stadsgracht heette het „Helle-gat” waarschijnlijk naar de zware ronde toren die op de hoek van de nieuwe stadsmuur prijkte ²¹.

Na 1590 veranderde de situatie van de twee watermolens. De Kleine Watermolen is in 1594 afgebroken (al in 1559 was besloten deze onrendabele maalderij op te geven). Door de nieuwe omwalling van de stad onder leiding van ingenieur David van Orleans veranderde de situatie rond de Grote Watermolen. Hierdoor kon het Hellegat geleidelijk vervallen. De eigenaren van de aangrenzende percelen kregen toestemming hun erven over deze gracht uit te breiden en deze gedeeltelijk te overkluisen.

Aan de stadszijde was het huis „de Watermoolen” ondertussen vervallen. Ook de Lievevrouwekapel deelde dit lot. In 1629 bouwde de stad er een korenwaag. Op het lege erf van „de Watermoolen” bouwde Willem Franssen Walraven, timmerman, in 1630 het huis „de Bruyt op de Trapp”. Zo was de zuidoosthoek van de poort geheel ingebouwd ²².

In 1638 bouwde de licent-meester Henrick van Culenborch aan de Moeregrebstraat bij de Nieuwe Markt op de Grebbe een „loffelyk huis”, later genaamd „de Lusthoff” ²³. In 1645 was het huis verhuurd aan een tavernier ²⁴.

De Nieuwe Markt is door de wederwaardigheden van de stad nooit een volwaardig plein geworden.

In de 17de eeuw begon de stad gedeelten van het terrein te verkopen. Tenslotte bouwde men daar een zogenaamde „blokstal”, een langgerekt

gebouw waar paarden van het garnizoen onderdak vonden.

De 19de eeuw bracht niet alleen de ontmanteling van de stad door het slopen van de vestingswerken. Door de sloopwoede meegesleurd diende een aantal inwoners een verzoekschrift in om de Lievevrouwepoort te slopen. In 1881 achtte men het verdwijnen van het poortgebouw zelfs een „verfraaiing en verbetering” van de situatie! Al werd deze bedreiging afgewend, toch stond het gemeentebestuur er voor open de verkeerscirculatie te bevorderen door de poort te ontmantelen. Aan de noordzijde was een rendabel blok arbeiderswoningen gebouwd; derhalve zocht men een oplossing aan de zuidzijde van de Lievevrouwepoort. In maart 1907 kocht de gemeente Bergen op Zoom van C. B. Melsen het huis „de Bruyt op de Trapp” nadat zij een maand tevoren bij een veiling van de erven Arn. Asselbergs de twee huizen van de voormalige „Blekerije” had verworven. In 1908 begon de afbraak van deze panden en de aanleg van een straat langs de zuidelijke poorttoren ²⁵.

Op de vrijgekomen terreinen stichtte de Sint-Aloysiusvereniging een patronaatsgebouw. Dit complex omvatte een verenigingslokaal, een kapel en een conciërgewoning. Het geheel vormde een weinig geslaagd staal van aangepaste nieuwbouw. Het exterieur had bakstenen gevels met vroeg-19de-eeuwse venstergroepen, bekroond met een kantelenrij. Het gebouw slaagde er niet in het gewenste karakter van „middeleeuwse weerbaarheid” op te roepen waardoor het kennelijk met de Lievevrouwepoort had moeten harmoniëren.

Hiermede waren de problemen rond de Lievevrouwepoort geenszins opgelost. Door de afbraak was een stedenbouwkundig evenwicht verstoord dat men dacht te herstellen door het neerhalen van de bebouwing aan de noordzijde van de poort. Verder dan het slopen van de hovenierswoning aan de Rijkebuurtstraat kwam men voorlopig niet. Pas door de grootscheepse sloopwerkzaamheden in de jaren 1967-'71 is de poort geheel vrij komen te staan.

De woonhuizen

De Grote Groene Mouwe. — Van de bij de aanleg van de Westersingel gesloopte panden was „de Grote Groene Mouwe” (Rijkebuurtstraat 12-

²⁰ GA BoZ Stadsrekening 1525/1526 fol. 83 en 109.

²¹ ARR domeinrekening stad 1552/1553 fol. 34.

²² GA BoZ R nr. 233 fol. 57 en 120v.

²³ GA BoZ R nr. 234 ongef. transportakte d.d.

5 maart 1638; Stadsrekening 1639/1640 fol. 94v.

²⁴ R nr. 236 fol. 165, 167v.

²⁵ GA BoZ Repertorium der akten nrs. 3412 en 3442.

14) voorheen wel het meest aanzienlijke. In 1398 stond er al een huis ²⁶.

Van dit oudste huis was nog een kelder met een dwars tongewelf, daterend van het einde der 14de eeuw, aan te tonen. Wellicht had het huis toen maar één woonlaag. In de tweede helft van de 15de eeuw moet het huis belangrijk vergroot zijn, in de hoogte en mogelijk ook al in de breedte, waardoor het tot een diep huis met toegevoegde zijkamer werd. Waarschijnlijk telde het huis toen al twee verdiepingen. Wellicht vonden deze verbouwingen plaats in opdracht van Peter Henricssone. Deze was zeepzieder van beroep en breidde zijn bezit uit met een oliemolen met stal en mestvaalt aan de overkant van de Moeregrebstraat achter zijn bedrijf alsmede vier „kamers” (eenkamerwoningen) aldaar. In 1501 verkocht hij het huis, dat toen „de Groene Mouwe” heette, met een achterhuis en de installatie voor de zeepbereiding aan Henrick Norijs. Tot aan het einde van de 16de eeuw bleef „de Groene Mouwe” een zeepziederij. Als beperkende bepaling vindt men in de transportakten steeds vermeld dat de eigenaar van „de Engel” het daglicht in de eetkamer van „de Groene Mouwe” door aanbouwen niet mag belemmeren ²⁷.

In de loop van de 16de eeuw moeten er aanzienlijke verbouwingen zijn uitgevoerd. De voorgevel werd vernieuwd; deze was met speklagen verlucht. In dezelfde tijd is het pand aan de achterzijde uitgebreid en door een overkluizing van de Grebbe met de Moeregrebstraat in communicatie gebracht ²⁸.

Een verkoopakte van het huis in 1537 bevestigt het als een gebouw met twee gevels, een zeepziederij met installatie en achterhuis, geheten „die Groene Mouwe”. Een akte uit 1574 geeft als verdere details „vuilasche potas, pannen” en dergelijke ²⁹. In een transportakte van 1610 worden deze details niet meer genoemd.

Omstreeks 1800 zijn de topgevels vervangen door een monumentale kroonlijst. De grandeur van het huis taande sindsdien aanzienlijk. Eene mej. Leefers had er van 1876 tot 1882 een par-

ticuliere kostschool; daarop werd er een school voor Christelijk Nationaal Onderwijs gevestigd. Tussendoor deed het enige jaren als postkantoor dienst; later was er een stalhouderij en tenslotte een autoplaatwerkerij gevestigd. Inmiddels was het aanzien van het gebouw de genadeslag toegebracht. In 1904 werd het huis, dat wellicht nog steeds zijn middeleeuwse constructie bewaard had, tot boven de eerste verdiepingvloer afgebroken. Het aldus tot een onaanzienlijke bedrijfs woning gedegradeerde herenhuis kreeg een mansartkap, terwijl de voorgevel van een onaantrekkelijke pleisterlaag werd voorzien. De kelders, de moeren kinderballagen van de verdiepingsbalklaag en de hergebruikte onderdelen van een middeleeuwse sporenkap hebben tot 1971 de herinnering aan het middeleeuwse huis bewaard. Interessante bij de sloop gevonden bouwfragmenten waren een fraai gesneden laatgotisch sleutelstuk uit de 15de eeuw en twee middenstijlen van kruiskozijnen. Niemand kon echter vóór de sloop aan het gebouw zijn fraaie uiterlijk uit vorige eeuwen aflezen.

De Kleine Goene Mouwe. — Eens was dit het noordoostelijke hoekpand van de Rijkebuurtstraat (nrs. 8-10). Van het oorspronkelijke huis dat bovengronds geheel van hout was opgetrokken waren slechts een deel van de gewelfde kelder en een moerbalk overgebleven. De pengaten in die moerbalk en de dichtgezette sleuven voor de houten stijlen in de zijmuren gaven evenwel een duidelijk idee van de vroegere opstand.

De naam wijst erop, hoe dit huis een gemeenschappelijke geschiedenis had met het naastgelegen huis „de Grote Groene Mouwe”. In 1398 bestond het gebouw, al droeg het nog niet een huisnaam.

De Kleine Groene Mouwe bezat aan de oostzijde een zijkamer met een evenwijdig aan de straatas liggende bekapping. Wellicht is dit de „afhanck” die Lambrecht van Overbunde in 1597 bouwde op „balcken en peylen” (pijlers). De naast de Kleine Groene Mouwe gelegen borneput

²⁶ GA BoZ Stadsregister fol. 60, 87v en 88. In 1405 werd het huis eigendom van Jan Mouwen die al in 1398 een naastgelegen pand bezat. Ligt hier de oorsprong van de huisnaam?

²⁷ GA BoZ R 215 fol. 174, R nr. 216 fol. 117v, R nr. 216 fol. 163.

²⁸ GA BoZ R nr. 216 fol. 163; R nr. 217 fol. 244.

²⁹ GA BoZ R nr. 216 fol. 163; R nr. 217 fol. 244; R nr. 220 fol. 100v; R nr. 226 ongef. transportakte d.d. 19 februari 1574; R nr. 228 fol. 142. — Het ach-

terhuis met de schuur werd in 1621 aan de eigenaar van de Witte Engel verkocht. R nr. 231 fol. 11; Cornelis Oostermans, ontvanger van de licenten en convoyen namens de Staten van Zeeland voegde het achterhuis in 1629 weer bij het hoofdegebouw. R nr. 232 fol. 59; R nr. 233 fol. 56. Aanzienlijke eigenaars waren nog: de vestingingenieur Jacob Vleugels (1635) en de burgemeester Cornelis Wallenburg (1726). R nr. 234 fol. 37 en R nr. 251 fol. 61v.

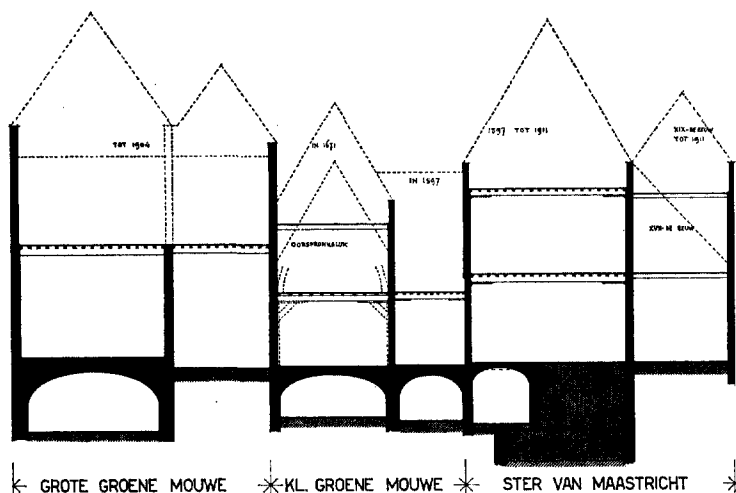

Fig. 6. Dwarsdoorsnede van de huizen aan de noordzijde van de Rijkebuurtstraat voor de afbraak in 1970-1971. Verdwenen gedeelten zijn gestippeld. Schaal 1 : 300.

maakte een terugsprong van de voorgevel van de zijkamer ten opzichte van die van het hoofdhuis noodzakelijk. Later toen er een pomp op de borneput geplaatst was kon de voorgevel in de rooilijn geplaatst worden. De oorspronkelijke maat van het zijkamertje was nog terug te vinden in de fraaie moer- en kinderbalkenzoldering. Midden 18de eeuw is ook de zijkamer met een verdieping verhoogd. Bij die gelegenheid zijn beide delen van het huis van een nieuwe voorgevel en een kap met de nok evenwijdig aan de straat voorzien ³⁰.

De Sterre van Maastricht. — Dit huis (Rijkebuurtstraat 6), hoewel veel jonger dan de voorgaande, was toch interessant omdat de teruggevonden sporen van zijn ontstaansgeschiedenis door archiefgegevens konden worden verhelderd.

Het gebouw is in de jaren 1597-1598 door Lambrecht van Overbunde, eigenaar van „de Kleine Groene Mouwe”, gesticht. Voor deze stichting had hij toestemming van de magistraat nodig want hij overkluisde hierbij de restanten van de stadsgracht voor de Lievevrouwepoort. Hierbij sloot hij met een gewelf aan op de brug

³⁰ GA BoZ Register van requesten fol. 140; R nr. 253 fol. 53. — Van c.1448-c.1595 was de eigendom van dit pand met de Grote Groene Mouwe gecombineerd. Wellicht is het huis toen met een verdieping verhoogd. In 1595 kocht Lambrecht van Overbunde het huis, dat hij in zijn bouwplannen kon betrekken (zie *De Sterre van Maastricht*). In 1660 was het huis weer

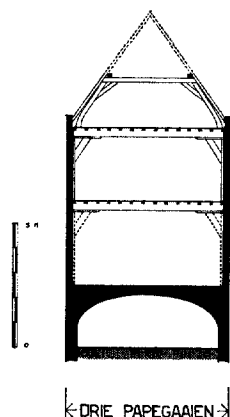

Fig. 7. Dwarsdoorsnede van „De Drie Papegaaien” aan de zuidzijde van de Rijkebuurtstraat in 1970. Schaal 1 : 300.

aldaar door het aanbrengen van een verbreding, zoals van de bouwer van „de Blekerij” aan de overzijde van de straat was geëist (zie blz. 30). Om het water te laten doorstromen moest hij een „tamelijke riole” onderhouden. Na afloop van de werkzaamheden kreeg hij van de magistraat subsidies. Het huis heette in 1600 al „de Sterre van Maastricht” ³¹.

De verbreding, waarop de voorgevel van het huis was gefundeerd, lijkt nodig voor de doorstroming van het grachtwater. Toch moet nog voor de voltooiing van het huis de gracht afgesloten zijn, omdat de achtergevel geen enkele opening voor doorstroming vertoonde. Het is dus wel aannemelijk dat het in het grachtprofiel ontstane souterrain, gezien de gewitte muren, van meet af aan als kelder in gebruik was. Deze kelder was van de ruimte onder de brug afgesloten door een muur. In het midden van de 19de eeuw werd in de toen al volgestorte kelderruimte een veel kleiner keldertje gebouwd. De voorgevel van het huis, een trapgevel, en het aan de straat gelegen deel van de westgevel waren opgetrokken in baksteen, afgewisseld met lagen Gober-tanger kalksteen. Later is een zijkamer aange-

afzonderlijk en heette de Groene Olifant. In 1733 komt de naam de Kleine Groene Mouwe voor het eerst in zwang. R 227 fol. 163v; R 239 fol. 130; R nr. 253 fol. 53.

³¹ GA BoZ Register van requesten fol. 143, 159, 162, 179v. Stadsrekening 1600/1601 fol. 25.

bouwd. In de 18de eeuw werd een nieuwe, bredere gevel voor beide bouwblokken (huis plus zijkamer) gezet. Deze werd aan de oostzijde opgetrokken op de resten van een van de voorpoortorentjes van de Lievevrouwpoort. Toen deze toren afgebroken werd, wellicht kort voor 1832, werd het ontbrekende gevelgedeelte bijgemaakt, met van de toren afkomstige grote bakstenen. Waarschijnlijk zijn toen ook de gevels gepleisterd om de aanheling weg te werken. Inwendig had het huis nog zijn eind-16de-eeuwse moeren kinderballagen volledig behouden. In 1911 is de kap geheel vernieuwd.

De Drie Papegaaien. — Ook dit huis (Rijkebuurtstraat 5) bestond al omstreeks 1400. De naam „de Drie Papegaaien” komt pas in 1500 voor, wellicht naar analogie van „de Drie Caukens” aangenomen. De naam werd daarna afwisselend „de Drij Papegaykens” en de „Drie Papegaeyen” gespeld. Overigens had het huis een weinig interessante geschiedenis³². Wel bleek het bij zijn afbraak een bijzonder goed bewaarde 15de-eeuwse constructie te bezitten.

De gewelfde kelder was waarschijnlijk nog een overblijfsel van een ouder gebouw. Het huis zelf bewaarde van zijn middeleeuwse houtskeletconstructie nog de beide moer- en kinderballagen, vier muurstijlen met korbelen en het ondergedeelte van de kapconstructie. De waarschijnlijk oorspronkelijke houten topgevel aan de straatzijde was in 1747 al vervangen door een stenen lijstgevel, die, zij het gemoderniseerd in de 19de eeuw, tot aan de afbraak bleef bestaan.

De Cauwe, later de Twee Toelasten. — In tegenstelling tot voorgaande woning had dit huis (Rijkebuurtstraat 3) een bewogen geschiedenis. Ook dit hoekhuis aan de zuidoostkant van de straat bestond al in 1400³³. Het bijbehorende perceel strekte zich met een hoek uit tot aan de Bruinevisstraat. De naam „de Cauwe” komt voor het eerst in 1472 in de registers voor³⁴. Het gebouw bestond toen uit twee wooneenheden. In de Bruinevisstraat hoorden er vier „kamers” bij. Rond

1500 was het met de grootheid van het gebouw gedaan. Wellicht zijn de huizen afgebrand. De stad verkocht de „kamers”³⁵. Het erf heette „de Drie Kaukens” en bleef tot ca. 1550 onbebouwd liggen. Aan de zuidkant ging er een flink stuk af ten behoeve van het hofje dat Lijsbrecht Lambrechts stichtte en dat zij in 1523 aan de heer van Bergen op Zoom overdroeg. Deze maakte er het Sint Janshuis, een stichting ten bate van zijn gepensioneerd dienstpersoneel, van.

De rest van het perceel is in 1518 gekocht door Jan Pieterssen, „Kanneman” (handelaar in kannen). Twee jaar later is Cornelis de Canneman eigenaar of gebruiker. Weer twee jaar later heet de eigenaar opnieuw Jan de Canneman. Een andere kannenhandelaar, genaamd Pieter Hendrixzen, bouwde er een huis genaamd „de Cannenhouck”. Het erf bleef zich tot achter de buurwoning uitstrekken en heette „de Cannemansplaatse”³⁶. Na Pieters overlijden ca. 1576 zal de handel zijn beëindigd, doch de bodem bewaarde talrijke getuigen van de drukke koophandel van de Kannenverkopers.

In 1590 verkocht Cornelis Janssen, schipper te Middelburg, het huis aan Reinier Pieterssen, kuiper. Deze begon in 1593 met verlof van de stad aan de werkzaamheden ter verbetering van de „Twee Toelasten”³⁷.

Volgens de maquette te Parijs hadden de bouwdelen ieder een getrapte topgevel. De daarachter gelegen kappen waren met een dwarskap verbonden. In de eerste helft van de 19de eeuw moet een lijstgevel zijn gebouwd.

Hoewel het huis als „beschermd” monument was geklasseerd moest het aan de sanering ten offer vallen.

De Blekerije. — De kuiper Reijnier Pietersen, in de vorige paragraaf genoemd, kreeg in 1597 van de magistraat verlof om de stadsgracht tussen zijn huis en de Lievevrouwpoort, naast de brug, te bebouwen. Hij moest daartoe een verbreding van het gewelf onder de brug aanbrengen en een riool tot doorstroming van het water openlaten. Hij moest een „loffelijke poye” (voorgevel) op-

het huis gemoeid was. Wellicht waren de bouwkosten te hoog geweest. In elk geval: in 1640 nam de kredietgever Pieter Coenraets, wijnkoopman de eigendom over. In het achterhuis werd een stokerij gevestigd. R nr. 228 fol. 8, 141v, 157v, 208v; R nr. 233 fol. 70v, 126, 295. R nr. 238 fol. 3v. In 1675 wordt de kelder van het huis apart genoemd. Deze bevond zich onder het oostelijke van de twee bouwdelen van het huis. R nr. 241 fol. 140v.

³² GA BoZ R nr. 216 fol. 144; R nr. 222 fol. 252.

³³ GA BoZ Stadsregister fol. 66v.

³⁴ GA BoZ R nr. 214 fol. 113.

³⁵ GA BoZ Stadsrekening 1514 fol. 2v, 3.

³⁶ GA BoZ R 217 fol. 33; 110v en 216; R nr. 222 fol. 114, 252; R nr. 226 fol. 113v., 291.

³⁷ GA BoZ Register van requesten fol. 90, 92. — De erfgenamen van Reijnier Pieterssen voerden in 1608-1611 diverse transacties uit, waarin de eigendom van

DE LIEVEVROUWEPPOORT TE BERGEN OP ZOOM EN ZIJN OMGEVING

Afb. 9. De Lievevrouwpoort en de Rijkebuurtstraat omstreeks 1960.

Afb. 10. Overzicht van de opgravingen in 1970. Links de brug en de Sterre van Maastricht.

Afb. 11. De opgegraven brugboog en een deel van de met baksteen beklede voorpoorttoren.

Afb. 12. Detail van het metselwerk van de brug.

Afb. 13. Majolicaschotel, midden 16de eeuw, hoog 3 cm, diameter 23 cm. Voorstelling waarschijnlijk Soliman de Grote.

Afb. 14. Selectie van aardewerkpotten, gevonden in de Cannemanshoek.

trekken met een uitgang aan de straat. Daartoe mocht hij de stenen van de borstwering en banken van de brug gebruiken om die als „speckwerck” (lagen van natuursteen) in zijn gevel aan te brengen. De dekstenen en het ijzer van de brug bleven stadseigendom. Later kreeg hij de helft van de holte onder het bruggewelf en hij mocht daar een muur bouwen ter afscheiding van de andere helft, die zijn overbuurman van Overbunde bezat. Het werk moest binnen twee jaar voltooid zijn. Inderdaad kreeg hij een jaar later, op 21 augustus 1598, 12 Karoli-guldens subsidie voor de opbouw van dit huis ³⁸.

In 1729 behoorden er twee woningen tot het complex; later kwam er het huisje van de markies aan de westkant van de poort nog bij. Zodoende besloeg de Blekerij de hele zuidelijke straatzijde langs die zijde van de poort. Toen het complex in 1908 is gesloopt werd jammer genoeg geen bodemkundig onderzoek ondernomen ³⁹.

De bodemvondsten

In het terrein van het huis „de Cauwe” (alias de Cannenhout) later „de Twee Toelasten” genaamd, is een groot aantal bodemvondsten gedaan. Deze bevonden zich voornamelijk in twee boven elkaar gelegen afvalputten achter het huis. De grootste put bevatte scherven van grès aardewerk, voornamelijk van Duitse origine. Kennelijk was hier een stortplaats waar gedurende een lange reeks van jaren het afval van de kannenhandel werd gedeponeerd.

Opvallend was het aantal ogenschijnlijk gave kannetjes. Bij nader onderzoek bleek echter, dat deze voorwerpen kleine bakfoutjes vertoonden, waardoor ze lek waren. Het is vrijwel zeker, dat de handelaars in dit drinkgerei de kannetjes op waterdichtheid controleerden alvorens ze te verkopen. Daarnaast bevatte de afvalput aardewerk dat tijdens het transport was gebroken. Waarschijnlijk is het meeste materiaal afkomstig uit

Raeren (gelegen in de Belgische provincie Luik ten zuidwesten van Aken) maar het is ook mogelijk dat uit andere steden in de buurt van Keulen potwerk is aangevoerd.

Hoewel Bergen op Zoom een centrum van aardewerkproductie was, heeft men zelfs binnen deze stad geen kans gezien te concurreren tegen het grès-aardewerk drinkgerei van uitstekende kwaliteit. Waarschijnlijk moesten de Bergen-op-Zoomse pottbakkers genoeg nemen met de import hiervan. Pas tegen het einde van de 16de eeuw kwamen er protesten; deze betroffen echter rood aardewerk uit Hessen. De invoer daarvan vormde een bedreiging voor de afzet van het kookgerei, dat een specialiteit van de pottmakers van Bergen op Zoom vormde. Het Rijnlandse drinkgerei kon zich echter handhaven dank zij de goede kwaliteit en schappelijke prijs bij een massale productie ⁴⁰.

In een andere put bevonden zich enige grotere kannen uit het begin van de 17de eeuw. Dit rijk geglazuurde aardewerk is in renaissancestijl versierd en vertoont onder meer de wapens van Brabant-Wittem en van Schwarzenburg-Krömmel van Nettersheim ⁴¹.

Bij de opgravingen naar het voorwerk van de Lievevrouwepoort, de stadsmuren en de bijbehorende brug zijn eveneens losse vondsten gedaan. Hiervan verdient een majolica-schotel uit het midden van de 16de eeuw vermelding. Men kan zich afvragen of deze afkomstig is van een der „geleyerspotbackers”, die toen te Bergen op Zoom woonde. Opvallend is de goede technische kwaliteit van dit voorwerp ⁴².

Besluit

Door de aanleg van de Westersingel is een planologisch volkomen nieuwe situatie ontstaan. De omgeving van de poort is drastisch gewijzigd; het gebouw kwam geheel vrij te staan, wat niet bij iedereen in de smaak zal vallen. Hoewel het

behoorde bij de brouwerij de Magdaleen (Lievevrouwestraat 42), die op de weide was gebouwd. R 252 fol. 107v, R 261 ongefol. transportakte d.d. 8 januari 1762.

⁴⁰ L. J. Weijs, *Catalogus van de tentoonstelling „Ver geschopt”* Bergen op Zoom 1973, 12, Gevangenpoort I. Deze auteur zal aan het Bergen-op-Zoomse aardewerk nadere studies wijden. De plaatselijke specialiteit, door hem „vuurgangende waar” genoemd zal daarbij centraal staan.

⁴¹ H. Hellebrand, *Raerner Steinzeug*, Aken 1967, 130.

⁴² L. J. Weijs, *o.c.*, 13, Gevangenpoort II. Over het bakken van geglazuurd goed. Zie ook *Tussen hete vuren*, Tilburg 1970, I, 17, en II, 10-12.

³⁸ We vermelden dit alles zo uitvoerig omdat bij de opgravingen geen bouwresten die op een verbreding van de brug als in de toestemming vermeld is, werden aangetroffen. In 1608 transporteerden de erfenamen van Reijnier Pieterssen hun deel van het huis met de blekerij en de helft van de holte onder de brug aan Hans van Egen te Middelburg. De stal die bij het complex hoorde stond op een perceel dat bij het voorwerk van de poort aansloot. Het terrein van de gesloopte stal is in 1644 vervreemd. Register van rekestes fol. 148 en 162v. R nr. 228 fol. 30, 54v, 75.

³⁹ Het bij de Blekerij behorende bleekveld strekte zich zuidwaarts uit. Als servituut op de eigendom van het perceel drukte het recht van doorgang tot de put die

plan verkeerstechnisch is afgerond zal de toekomst hoge eisen stellen aan de architectonische uitvoering van bouwwerken bij de poort. Of men in de toekomst de poort als een overbodig relict zal beschouwen, zal van de oplossing voor dit

vraagstuk afhangen. Het is te hopen, dat de Lievevrouwpoort weer spoedig als een onmisbaar element kan gaan fungeren in een leefbaar stads-gedeelte en getuige zal zijn van een harmonische stadsvernieuwing.

SUMMARY

THE LIEVEVROUWEPOORT AND ITS SURROUNDINGS IN BERGEN-OP-ZOOM

In 1970/1971, a new road was constructed in Bergen-op-Zoom, the Westersingel. This thoroughfare, which was intended to relieve the pressure of through traffic in the centre of the city, is situated to the west of the Lievevrouw- or Gevangenpoort, which was formerly one of the gates giving entrance to the town. During the demolition of houses and excavations along the route of the new road, remnants of foundations and buried objects were found, which led to further excavation of the sites and extensive research in the municipal archives.

The part of the city involved lies on an accidented area four to five metres above sea-level between two plateaus with an elevation of more than thirteen metres, and these differences in elevation helped to determine the development of the district. The harbor of Bergen-op-Zoom was situated in the lowest-lying part, at the mouth of a small canal called the Grebbe. During the thirteenth century the settlement of Bergen-op-Zoom grew into a town and fortifications were built around it. The only surviving part of these fortifications is the Lievevrouwpoort, the dating of which varies from the end of the thirteenth century to the first half of the fourteenth century. It is not clear whether a wooden structure preceded it. Originally, the Lievevrouwpoort had an outer gate behind the moat spanned by a bridge built of brick, and the main gate was joined to the town wall on both sides. This main gate consisted of a rectangular gate tower, extensively renovated in the fifteenth century, flanked by two early fourteenth-century heavy round towers completely surfaced with Gobertanger limestone. When the part of the gate facing the town was renovated in the fifteenth century, a step-gabled residence was built over the vaulted arch forming the passage. On the town side the façade of this residence has two projecting corner-turrets. The stepped gable on the side facing open country has disappeared.

The excavations supplied the first information concerning the town wall adjacent to the round

towers, the brick bridge, and the outer gate. These structures were partially demolished in the seventeenth century, the remnants being incorporated into nearby buildings and no longer visible. The town wall had been taken down after there was no longer any need for the defensive function of the Gevangenpoort and its surroundings at the end of the fifteenth century, after which the gate continued to serve as a prison.

This monumental structure became more and more closed in as the city proceeded to grow on the site of the medieval fortifications. Of these later buildings two houses were torn down in 1907/1908, which left space around the east and south sides of the gate. A few years later a gardener's house on the northwest side of the gate was removed.

The construction of the Westersingel meant the sacrifice of more old houses. During this demolition, information was obtained about the architectural history of these houses. In particular, *de Grote Groene Mouwe* (the Great Green Sleeve) proved to have been a notable house. After several enlargements, in the sixteenth century it consisted of a main building with two gables, a back wing, and a soap works at the rear. In 1904 the top of the house was torn down, leaving only the ground floor. *De Sterre van Maastricht* was built between 1597 and 1598, the foundations incorporating the vaulting of the moat along the Lievevrouwpoort. The front façades of this house were of brick alternating with layers of Gobertanger limestone. When the surface was plastered over in the nineteenth century, this house too lost much of its original appearance.

The excavations yielded a large number of artefacts. In one of the refuse pits the number of relatively intact jugs was unusually high. Local dealers in earthenware had evidently disposed of the imperfect jugs here. Further investigation showed that most of the material had originated from Raeren (Belgium, near Aachen) and not

from Bergen-op-Zoom. Although the latter had long been a pottery centre, it could not compete with the Rhineland drinking pottery and had specialized in cooking vessels.

Among the excavated objects a Majolica platter dating from the middle of the sixteenth century deserves special mention. This was probably a product of a local *geleyers* (majolica) potter. The technical quality of the earthenware is remarkably good.

The construction of the Westersingel has created a completely new situation in this area. The Lievevrouwpoort is now surrounded by open space. The authors wonder whether sometime in the future the structure will be seen as a superfluous relic or will continue to function as an indispensable element in a part of the city in which it is pleasant to live. It is in any case certain that high architectonic standards will have to be applied for any new buildings constructed in the neighbourhood of the venerable gate.

HET LOO

OPMERKINGEN OVER MAROTS EN DESGOTS' PLANNEN VOOR HET PARK VAN HET LOO

Aan de publikatie van dr. Runar Strandberg, de expert op het gebied der Franse formele tuinkunst, in laatste jaargang van het Nieuwsbulletin ¹ over het door hem te Stockholm aangetroffen plan van Claude Desgots voor de aanleg van het park op het Loo willen wij nog enige opmerkingen toevoegen. Bij de waardering van Marots aanleg speelt het niet uitgevoerde ontwerp van Desgots een belangrijke rol, terwijl Marot van Desgots' plan heeft geleerd zoals wij in zijn latere werken menen waar te nemen.

Desgots' ontwerp vertoont, zoals wij in onze opmerkingen over het herstel van het Loo ² betoogden, die royale souveraine Franse aanpak die ver uitgaat boven Marots bekrompen plan, dat bovendien nog door een dwarsas onherstelbaar bedorven werd. We mogen echter niet aan het feit voorbijzien dat Desgots' moderne ontwerp een aanzienlijk groter terrein besloeg.

Over de datering van de tekening van Christiaan Pieter van Staden ³, welke tekening Marots ontwerp weergeeft, is verwarring ontstaan.

Peters ⁴ dateerde deze tekening op omstreeks 1687, maar Ozinga verwierp dit denkbeeld in de mening dat de tekening verband zou houden met „herstellingswerkzaamheden na de meerderjarigheid of huwelijk van Prins Willem IV” omstreeks 1730 ⁵. Bovendien noemde Ozinga de met goud gehoopte tekening „een vrij gebrekkig geteekende plattegrond”. Het is onbegrijpelijk, want dit exemplaar van Van Staden is voorzover bekend het enig bewaard gebleven plan voor een formele aanleg uit het hoogtepunt der Hollandse tuinkunst, want wij kennen geen ontwerpen voor de geconcentreerde assen van Zeist, Heemstede of de Voorst uit de stichtingstijd ⁶.

Hoewel wij geen grote waardering voor de aanleg op het Loo hebben, staan wij open voor het feit dat de gezonken tuin met de parterres achter het huis goed gelukt is ⁷. Maar juist de vergelijking met het veel royaler en rustiger plan van Desgots accentueert de ouderwetse petieterigheid in Marots aanleg extra. Wij zijn dr. R. Strandberg dan ook uitermate dankbaar voor zijn publi-

vrijwel ontbreken van dit element in de Hollandse tuinkunst der 17de en 18de eeuw moet als een ernstig gemis beschouwd worden. — Op het 17de-eeuwse Elswout bij Haarlem had men vanuit het hooggelegen huis een ideaal uitzicht op de omliggende aanleg. Op Rhederoord bij De Steeg had men over het sterk omlaaghellend terrein een fraai overzicht. Deze aanleg was blijkens de ontwerp-tekening door Marot ontworpen. Rhederoord was het eerste buiten waarbij het uitzicht een belangrijke rol speelt. — Treffende overeenkomst met de door Van Staden weergegeven Marot-aanleg voor het Loo vertoont een niet uitgevoerd ontwerp voor Dieren. Alg. Rijksarch. Den Haag.

¹ Nieuwsbull. K.N.O.B. 1973, 77.

² Nieuwsbull. K.N.O.B. 1973, 79.

³ Alg. Rijksarch. Den Haag.

⁴ C. H. Peters, *Kort geschiedkundig overzicht van het Paleis het Loo met bijbehorend park*, Den Haag 1914.

⁵ M. D. Ozinga, *Daniël Marot*, Amsterdam 1938, 53.

⁶ Weliswaar zijn ontwerpen van Marot bewaard gebleven zoals o.m. voor Nyvelt, Rhederoord, het Huis ten Bosch en Meer en Berg, maar dit zijn allen „Anlagen” van een veel mindere klasse, waar internationaal niets over te doen valt.

⁷ Juist de terrassen-aanleg speelt naast het stromend water zo'n belangrijke rol in de formele aanleg. Het

katie juist nu er krachten aan het werk zijn, die streven naar een reconstructie van het 165 jaar jaar geleden door Lodewijk Napoleon opgeruimde Marot-park.

Over de tekenaar van het Marot-plan Christiaan Pieter van Staden zijn wij slecht ingelicht; wij weten alleen dat hij van 1728 tot '35 als tuinman op Soestdijk werkzaam was, maar reeds vanaf 1676 komen verschillende leden van zijn familie in dienst van de stadhouder voor⁸.

Op het Algemeen Rijksarchief bevindt zich een anoniem geaquarelleerd plan van Soestdijk⁹ dat een op het oog weinig imposante aanleg weergeeft. Soestdijk maakt hierop een ouderwetse indruk, maar het betrof ook het eerste object dat de stadhouder in de jaren zeventig der 17de eeuw verworven had. De kaart vertoont aan weerszijden van het huis twee vakken boomgaard of moestuin; achter het huis nemen we parterres met een uitgeschulpte kom in het midden waar, terwijl de tuin over de gracht zich wederom met parterres en ronde kom voortzet en op de door Marot zo gaarne gevolgde wijze apsidiaal wordt afgesloten. Poorten met ouderwets latwerk¹⁰ geven in de hoofdas en in de beide parallel lopende zijassen een blik door deze gebogen afsluiting heen. Maar in het verlengde van de hoofdas zien we een langgerekte vijver zich aftekenen die sterk doet denken aan de vijver die Desgots voor het Loo gepland had. Op Marots plan voor de aanleg van Nyveld bij Utrecht gedateerd 1713¹¹, herkennen we Desgots' invloed nog duidelijker in de grote, wat logge, te brede vijver achter het huis. De mogelijkheid zou niet uitgesloten zijn te achten dat Marot Desgots' ontwerp zou hebben gekend en zelf in praktijk zou hebben gebracht, al mist zijn ouderwets provinciale werk de visie van de met gemak op het illusoire ruimte-accent spelende Parijse Desgots¹².

⁸ Ordonnantieboeken Nassause Domeinarchief, zie Ozinga, *o.c.*, 129; 30-1-1676 werd Christiaan van Staden benoemd tot tuinman te Soestdijk, register Nassause domestiquen. Samuel van Staden komt in 1718 en 1722 als opzichter te Soestdijk voor, waarna hij in 1724 wegens werkzaamheden zowel te Soestdijk en op het Loo genoemd wordt. Ordonn. Nass. Domeinraad.

⁹ Alg. Rijksarch. Den Haag, Hingman 3040.

¹⁰ Voorbeelden van dergelijke latwerkpoorten komen voor in *Den Nederlandtsen Hovenier* door J. van der Groen, Hovenier van Zijn Doorluchtige Hoogheydt, den Heere Prince van Orangiën, Amsterdam 1669. De schrijver van de *Koninklycke Hovenier*, Amsterdam 1676, is reeds zo verrukt over Soestdijk dat hij het aan het begin van zijn werk als fig. 3 afbeeldt als Neder-

Om op het plan van Soestdijk terug te keren: de verbrokkelde aanleg wordt omzoomd en hier en daar ook doorbroken door dubbelrijge lanen. Zoals gezegd, een mooie aanleg geeft de tekening geenszins weer, maar het bleef ook bij een ontwerp dat niet werd uitgevoerd. Wanneer we de vogelvucht en de serie van De Leths gravures uit de aanvang der 18de eeuw bezien, dan blijkt de omgeving van het huis weliswaar herkenbaar, maar de accentuering van de middenas bleef een droom die nimmer, ook niet onder prinses Anna of prins Willem V verwerkelijkt werd.

Uit het bovenstaande menen wij de conclusie te mogen trekken dat de tekening van Soestdijk — waarin wij wegens overeenkomstige techniek en handschrift C. P. van Stadens hand herkennen — omstreeks 1690-1700 moet zijn ontstaan, mogelijk na het ontwerp van Desgots. De dood van de koning-stadhouder in 1702 betekende een voorlopig einde van alle plannen.

Uit dezelfde tijd, gezien de techniek, moet Van Stadens tekening voor het Loo gedateerd worden¹³. Het geeft het souterrain van het Loo weer, doch alleen het hoofdgebouw geflankeerd door beide vleugels. Uitdrukkelijk ontbreken aanwijzingen voor de beide buitenste woonblokken; zo deze er geweest waren had Van Staden gemakkelijk in de kelderdoorgangen aanwijzingen voor hun bestaan kunnen geven. Integendeel, we treffen juist een trapje in het terras aan waar later het buitenste paviljoen aan de rechterzijde zou verrijzen. Dat we hier met een tekening uit een vroege periode te maken hebben treedt buitendien duidelijk aan het licht wegens het feit dat het grote achterterras nog ontbreekt, evenals de in de onmiddellijke nabijheid aanwezige schelpengrot, een onderaards rechthoekig vertrek met twee fonteinnissen, waarvan het interieur ons helaas ontgaat¹⁴. Dit vertrek¹⁵ — dat zeker door Daniel Marot, die grote ervaring met der-

landse tegenhanger tegenover Fontainebleau. — Marot heeft in latere dagen prachtige triomfbogen „arce triomphael” gemaakt zoals op Bosch en Hoven bij Haarlem met bijbehorende theesalon.

¹¹ Rijksarchief Utrecht.

¹² Natuurlijk kan hij het ook aan andere Franse plannen hebben ontleend.

¹³ Dat Peters in zijn *Geschiedkundig overzicht van het Loo* en Bienfait in *Oude Hollandsche Tuinen* een moderne kopie inplaats van het origineel hebben afgebeeld werkt misleidend daar deze afwijkingen t.o.v. het origineel vertoont.

¹⁴ Van uit huis via een dienstrap gemakkelijk bereikbaar kon dit vertrekje, met een zij-uitgang direct op de tuin en een tunnel onder het terras door, uitstekend

gelijke zaken had, tot stand gebracht zal zijn — zou Van Staden, zo het aanwezig ware geweest, zeker op zijn tekening hebben aangegeven, maar waar enige tijd later het fraaie terras zou verrijzen, staat nog duidelijk een groen taluud aangegeven.

Kortom de tekening van Van Staden dient in plaats van 1730 omtrent 1690 gedateerd te worden¹⁶. Aan Desgots zal een plan van de bestaande toestand die — hoe kan het anders — veel overeenkomst met Van Stadens tekening vertoonde, toegezonden zijn. Deze tekening heeft hij afgetekend en op die aftekening heeft hij zijn plan geprojecteerd, dat door de dood van de koning-stadhouder geen doorgang vond of om andere redenen werd afgekeurd. Het lijkt moeilijk zich in te denken dat Desgots zich na de dood van de koning-stadhouder druk gemaakt heeft over het Loo, wie zou hem trouwens opdrachten gegeven hebben, laat staan betaald hebben.

Wat de spitsvondige theorieën over de totstandkoming van het Loo betreft heeft de ervaring ons geleerd dat het tengevolge van te weinig gegevens, die bovendien nog van te zeer uiteenlopende aard zijn, onmogelijk is een nauwkeurige ontwikkelingsanalyse te geven. Het blijft gissen en licht wordt uit een enkel los gegeven een ogenschijnlijk redelijke maar bij nader inzien verkeerde conclusie getrokken. Van de grote collectie plannen en tekeningen betreffende de paleizen die blijkens inventarisatielijsten in de 18de eeuw aanwezig waren is wat het Loo betreft bitter weinig over. Ook lijkt het een hachelijke zaak aan een enkele rekening de bouwgeschiedenis van het Loo op te hangen.

Voorlopig houden wij het op wat Edward Southwell in 1696 over het Loo schreef: „The

King at first design'd noe more than a small hunting seat¹⁷, but it has every year increas'd to that degree, that there is now a vast pile of building. There are noe great apartm^{ts} in it nor are the roofs high, which must be attributed to their being calculated for a small designe”.

Wat de restauratie van het Loo aangaat is het begrijpelijk, dat men voor het pas opgerichte „Rijksmuseum het Loo” een zo breed mogelijk scheppingsgebied tracht te verkrijgen, maar dan behoren daarbij geen belangrijke delen van het interieur verloren te gaan, terwijl voorts het stempel van koninklijke eenvoud dat sinds de vestiging van onze monarchie op het paleis heeft gerust nimmer mag worden uitgewist. Bij de grote afbraak van het Oude Loo gelden mutatis mutandis gelijke argumenten.

Men zou zich kunnen voorstellen wanneer in deze zaak een middenweg gezocht zou worden, dat die zou bestaan eensdeels in het voorlopig laten rusten van het formele Marot-park en anderdeels in het ten uitvoer brengen van een restauratie van het paleis in goudeneeuwse stijl. Maar bij aanvaarding dáárvan zou een onontkoombaar effect zijn de vernietiging van de zo gelukkige bestaande eenheid van huis en park. Bovendien moet wel begrepen zijn, dat het roodbakstenen gebouw zich in het landschapspark als een doffe rariteit vertonen zal, terwijl de mening, als zou het witgepleisterd paleis te duur in onderhoud zijn wel aantrekkelijk klinken moge en ook getuigen mag van een goed begrepen zuinigheid maar juist in verband met het bovengestelde toch niet kan gelden als een steekhoudend argument.

JHR. H. W. M. VAN DER WYCK

gebruikt worden om onopgemerkt het paleis te betreden of in de tuin te komen.

¹⁵ Als „grot” aangegeven op de grondtekening van Schonck uit 1767. Het zou aanbeveling verdienen, dit vertrekje eens op te laten graven.

¹⁶ Niet voorbij gezien dient te worden aan de hoogst eenvoudige voetstukken van de beide waterspuitende vergulde globes links en rechts in de gezonken tuin, en aan het voetstuk van de niade, in de achtkantige centrale vijver van de volgende apsidiaal omsloten hof; deze werden weldra door naturalistisch versierde voet-

stukken vervangen. Ook de vergulde beelden die het nauwe doorzicht van de hoofdas door de beukenallee versperden, zouden weldra plaats maken voor enige vazen. Van de zijde van de Kon. Bibliotheek was men zo vriendelijk te berichten dat het watermerk van Van Stadens tekening sinds het einde der 17de eeuw wordt signaleerd en dat het papier te oordelen naar de kwaliteit van omtrent 1690 zou kunnen dateren.

¹⁷ Vgl. „Het Heerlyck Rosendaël”, *Ned. Kunsthist. Jb.* 21 (1970), 12, afb. 5.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

Cuijk (N.Br.)

Na een bericht van de heer C. Koeling kon op 8 en 11 december 1973 dank zij de welwillende medewerking van architect C. Jacobs, Keekstraat 16, een onderzoek worden ingesteld in een ca. noord-zuid gerichte rechthoekige bouwput op het terrein van laatstgenoemde, aan de noordzijde van het laat-Romeinse castellum, ter plaatse waar tot voor kort een houten gebouw heeft gestaan en waar thans een kantoor is verzezen.

Daarbij is de binnenste spitse gracht uit de laat-Romeinse tijd over de gehele breedte van de bouwput waargenomen, alsmede een drietal grote kuilen van palen, die behoord hebben tot de meest noordelijke rij palen van de grote wal die parallel met de gracht heeft gelopen. De gracht en de bijbehorende wal hebben hier dus geen onderbreking gehad.

Direct ten noorden van de paalkuilen was in het westelijke profiel van de bouwput een spoor van puin te zien: mogelijk een overblijfsel van de ommuring die in een latere fase vlak tegen de wal is opgetrokken.

Literatuur: J. E. Bogaers, *Nieuwsbull. K.N.-O.B.* 1966, 68 v.; *Berichten R.O.B.* 17, 1967, 109 en 111.

Instituut O.G.A., Nijmegen (J. E. Bogaers en J. K. Haalebos).

Hilversum

In het jaar 1971 ging de Herv. kerk te Hilversum, op de toren na, door brand geheel verloren. Het betrof hier een bouwwerk uit het jaar 1890, dat op zijn beurt een in het jaar 1766 eveneens door brand verwoeste kerk was komen te vervangen. Tot aan vernoemde brand van het jaar 1766 verrees hier de laat-middeleeuwse parochiekerk, waarvan de in 1971 wederom gespaard gebleven toren deel had uitgemaakt.

Nadat het puin tussen de geblakerde kerkmuren was verwijderd verzochten de leden van de Gooise afdeling van de Nederlandse Jeugdbond voor Geschiedenis, de „Poortwachters”, toestemming naspeuringen te mogen doen naar de resten van de in 1766 uitgebrande kerk en een mogelijke voorgangster daarvan. In de maand december 1972 werd met dit onderzoek een aanvang gemaakt, onder toezicht van de R.O.B. Aangezien er slechts op zaterdagen kon worden

gewerkt en zeer veel zand met bouwpuin diende te worden verzet, zonder dat er opzienbarende uitkomsten te boeken vielen, verflauwde de ambitie zodanig dat het onderzoek in de maand mei van het jaar 1973 voortijdig werd gestaakt.

Men had intussen kunnen vaststellen dat de uit 1890 daterende kerk rustte op de funderingen van de westgevel, alsmede de buitenmuren der zijbeuken van de voorafgaande kerk, met uitzondering van het meest oostelijke gedeelte, dat zowel breder als dieper werd aangelegd dan het koor van de in 1768 herstelde kerk. Voor het overige had men bij deze laatste gelegenheid de buitenmuren van de uitgebrande kerk laten staan en wederom gebruikt. Zodoende viel het niet moeilijk het grondplan van het in 1766 uitgebrande kerkgebouw te reconstrueren als een 15de-eeuwse pseudo-basiliek met een versmald driezijdig-gesloten koor, waarbij middenschip en zijbeuken van elkaar door twee kolommenrijen waren gescheiden. De nog bestaande toren vormde met deze kerk een geheel.

Ongetwijfeld kwam dit bouwwerk tot stand kort nadat bisschop Frederik van Blankenheim in het jaar 1416 de reeds te Hilversum bestaande, aan St. Vitus gewijde, kapel tot kerspelkerk had verheven en losgemaakt van de moederparochie Laren.

De vraag rees of van deze kapel wellicht nog resten te vinden zouden zijn onder de grondvesten van de 15de-eeuwse pseudo-basiliek. Nadat de „Poortwachters” hiernaar vergeefs hadden gezocht namen leden van de Gooise afdeling der A.W.N eind juni hun taak over en smaakten al spoedig de voldoening tegen de noord-oostelijke torenvoet een brokje fundering bloot te leggen van de gezochte kapel. Het betrof hier het westelijke uiteinde van de noordelijke zijmuur, dat betrekkelijk licht was aangelegd en opgemetseld uit rode kloostermoppen van het formaat 6,5 x 15 x 30 cm. Behalve het „in situ” gebleven fragment liet zich een puinspoor van de uitgebroken fundering nog in oostelijke richting vervolgen tot circa 4 m buiten de oostelijke torenmuur. Naar de gebezigde baksteen te oordelen kan de onderhavige kapel terugreiken tot in de tweede helft van de 13de eeuw. Tufsteen werd nergens aangetroffen. Evenmin werden aanwijzingen verkregen dat er voor de bouw van de

kapel op hetzelfde terrein reeds een grafveld had gelegen of andere activiteiten plaatsvonden. Op het ogenblik van de eerste kerkbouw schijnt de zeer schrale zandbodem nog met heide begroeid te zijn geweest.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

Thesinge (gem. Ten Boer, Gr.)

De restauratie der Herv. kerk te Thesinge bood de mogelijkheid tot het instellen van een oudheidkundig bodemonderzoek binnen de muren van dit monument, welk onderzoek van 13 tot en met 21 februari 1973 werd verricht.

M. D. Ozinga heeft in zijn beschrijving van de Thesinger kerk, afgedrukt in de *Monumenten van Geschiedenis en Kunst in Oost-Groningen*, Den Haag 1940, 179-183, reeds een voortreffelijke beschrijving van het onderhavige monument gegeven en daarbij vastgesteld dat het hier een overblijfsel, in casu de koorpartij, betreft van de voormalige abdijkerk van het Benedictinessenklooster St. Germania. Deze abdijkerk telde vermoedelijk vijf travéeën in de lengte en bezat bovendien een dwarspand, alle op vierkante grondslag. Als totale lengtemaat vindt men opgegeven 150 voet terwijl het dwarspand 75 voet breed zou zijn geweest. De breedte van de gespaard gebleven koorpartij varieert binnenwerks van 8.45-8.55 m bij een muurdikte van circa 1.15 m. In het jaar 1786 werd de kerk tot de grond toe afgebroken, op de koorpartij na, die bij deze gelegenheid werd verlaagd. De opening werd gedicht met de nog bestaande westelijke sluitmuur. Op het verlaagde koordak kwam een dakruiter te staan. De overige kloostergebouwen waren reeds verdwenen tijdens dan wel kort na de strijd om Stad en Ommelanden, tegen het einde van de 16de eeuw. Alle verminkingen ten spijt vormt de tors van de voormalige abdijkerk met haar forse, doch rijk gelede venster- en deuropeningen, blindnissen en colonnetten, in- zowel als uitwendig een boeiend geheel. De rond-gesloten oostelijke koorwand bezit inwendig zeven, in doorsnede eveneens half-ronde vensternissen terwijl aan de noordelijke koormuur sporen van een kloosterpand vallen op te merken. Deze omstandigheid is er debet aan geweest dat de zuidelijke en noordelijke koormuren onderling belangrijke verschillen vertonen wat de doorbreking met vensters en toegangen betreft, zonder dat dit afbreuk doet aan de evenwichtigheid van het geheel.

Ozinga heeft aangeduid hoe de abdijkerk in het jaar 1786 van west naar oost werd gesloopt

tot aan het oostelijke paar der voormalige vieringpijlers. Blijkbaar is de abdijkerk over haar ganse lengte en breedte met stenen gewelven overdekt geweest.

Ofschoon de kern van het huidige dorp Thesinge een duidelijke verhevenheid uitmaakt kan men deze niet als een terp beschouwen, opzettelijk opgeworpen teneinde de omwonenden te vrijwaren van wateroverlast. Thesinge ligt binnen het zogenaamde Innersdijk, een uitgestrekt waterschap dat het grondgebied van verscheidene dorpen omvat en begrensd wordt door de Wolddijk. Buiten deze dijk lag het maaiveld van nature overwegend hoger dan daarbinnen, welke omstandigheid de noodzaak en taak van de Wolddijk voldoende verklaart. Karakteristieke terpdorpen of op terpen gelegen gehuchten treft men binnen de Wolddijk niet aan, hoogstens nederzettingen met cultuurresten, overeenkomende met vondsten uit de oudere lagen van terpen elders, doch steeds door de mens verlaten en oversluid. Toponymen als Noordwolde, Zuidwolde, Emmerwolde, Steerwolde en Garmerwolde laten vermoeden hoe het landschap zich hier vertoonde op het ogenblik dat een aanvang werd gemaakt met de ontginning van deze moerassige, met kreupelhout en riet begroeide vlakten.

In de *Passio* van *Walfried van Bedum* wordt ons een blik gegund op deze pioniersarbeid. Genoemde bron behelst een in de kern 11de-eeuwse tekst en beschrijft ons hoe Walfried, gelijk ook diens zoon Radfried, om het leven kwam tijdens een Noormannenaanval op de stad Groningen, vermoedelijk in het jaar 991. Er wordt tevens van hem verteld dat hij vanuit zijn woonplaats Bedum uitgestrekte wildernissen in vruchtbare landouwen wist te herscheppen. Bedum is het wereldlijk zowel als kerkelijk middelpunt geweest van Innersdijk doch ligt niet op een terp. Ondanks de ten opzichte van de omgeving duidelijk waarneembare verheven ligging van Thesinge's dorpskern ligt de kruin beneden N.A.P., in tegenstelling tot de woonheuvels in de karakteristieke terpengebieden buiten de Wolddijk. De onderwijzer J. G. Rijkens, die zich als een der eersten toeleide op het terpenonderzoek in de provincie Groningen, schrijft in de *Leenster Almanak* van het jaar 1831 dan ook dat het zee-water tijdens de stormvloed van het jaar 1717 een voet hoog in de kerk stond. In verband hiermede wijst hij op het bestaan van een drinkwaterput in de naaste omgeving van de kerk, die van een „uit zerk geslagen bovenstuk” was voorzien, zodat het zoute water niet in de put kon lopen.

Hij houdt het er daarom voor dat deze borst-wering indertijd was aangebracht met het oog op mogelijke overstromingen.

In verband met de noodzaak een nieuwe kerkvloer aan te leggen werd de aarde binnen de kerkmuren tot een diepte van circa 80 cm beneden het bestaande vloerpeil verwijderd. Ter diepte van gemiddeld 20 cm kwamen langs de plinten resten tevoorschijn van een oudere vloer, klaarblijkelijk de oorspronkelijke, bestaande uit kloostermoppen, al dan niet volledig en op hun vlakke zijde neergevlijd. Het uit de kerk gekruide pakket grond bestond uit sterk doorwoelde veenachtige klei, vermengd met baksteenpuin en menselijke skeletdelen. Gezien de hoge grondwaterstand was het niet raadzaam dieper te graven dan strikt noodzakelijk en werd volstaan met enkele steekproeven. Daarbij bleek dat de ondergrond van de kerkheuvel uit vast veen bestond, van nature boven diluviale formaties afgezet. Merkwaa-digwerijs ontbreken deze veenafzettingen in een wijde kring buiten het kloosterterrein volkomen, enkele uitzonderingen daargelaten, zodat deze elders moeten zijn verdwenen, hetzij door afgraving, klink of oxydatie ten gevolge van akkerbouw, dan wel een combinatie van al deze factoren. Hoogst waarschijnlijk ontleen ook de heuvels van de voormalige naburige kloosters te St. Annen en Ten Boer, eveneens binnen de Wold-dijk gelegen, hun gedaante aan dezelfde omstan-digheid. In Friesland deden wij bij kerkopgravingen overeenkomstige ervaringen op te Kollum, Dantumawoude en Noordwolde in de Stelling-werven, waaraan kan worden toegevoegd de voormalige kerk van Zuider-Drachten, opgegraven door het B.A.I. te Groningen. Voorts de kerkheuvels te Hem, Hoogwoud en Veenhuizen in West-Friesland.

De zeer slappe ondergrond heeft de klooster-lijke kerkbouwers te Thesinge voor de nodige moeilijkheden geplaatst. Men loste deze op door toepassing van het grondbogenstelsel, waarbij op bepaalde afstanden diepe schachten door het veen tot op de diluviale zandbodem werden uitgedol-ven. Hierin werden klippen opgemetseld, waarop weer gordelbogen kwamen te rusten, die op hun beurt de kerkmuren ondersteunden. Wegens ver-zakkingsgevaar kon de onderzijde van deze klip-pen niet worden blootgelegd. De kloostersluiting rustte op vijf grondbogen, die aan hun boven-zijde een puntvormige afsluiting vormden. Deze puntvormige bogen reikten tot gemiddeld 90 cm beneden het oorspronkelijke koorvloeroppervlak.

De beschreven even soliede als vernuftige fun-

dering zette zich in westelijke richting onder de beide zijmuren van het koor met een paar rond-bogen voort, waarna er nog slechts ruimte voor een halve grondboog overschoot tot de twee klip-pen waarop de beide oostelijke vieringpijlers rus-ten. Deze pijlers bleken te zijn opgetrokken bo-ven een hechte, iets uitspringende voeting waar-van de bovenste steenlagen wel ingepast zullen zijn geweest in de op hun vlakke zijden aange-brachte kloostermoppen van de oorspronkelijke kerkvloer. De in doorsnede ronde profielen van de triomfboog zowel als de tot de grond door-getrokken gewelfribben bezaten geen basementen doch eindigden zonder meer op de vloerstenen. Het verschil in vloerhoogte aan weerszijden van de triomfboog bedroeg circa 38 cm.

Teneinde het zijwaarts afschuiven der viering-pijlers onder druk van triomfboog en gewelven te voorkomen had men voorts drie grondbogen ge-slagen tussen de voetingen van bedoelde pijlers. Behalve tegen deze voetingen vonden bedoelde drie grondbogen steun op twee afzonderlijke klippen daartussen, waarvan de diepte slechts bij benadering kon worden geschat. De boven deze grondbogen aangebrachte muur bleek grotendeels te zijn verwijderd, samen met de grondbogen zelf. Aan de hand van enige overgeschoten res-tanten kon niettemin worden vastgesteld dat de bedoelde muur even hoog was opgetrokken ge-weest als de oorspronkelijke koorvloer, zodat deze mede de afscheiding markeerde tussen het schip en het ten opzichte daarvan verhoogde koor. De breedte van de grondboogconstructie tussen schip en koor bedroeg niet minder dan 2.25 m, waaruit ten overvloede valt af te leiden dat de beschreven aanleg niet uitsluitend ten doel had een afschei-ding tussen schip en koor te torsen. Deze laatste kon nochtans wel een monumentale opbouw heb-ben bezeten, vergelijkbaar met de situatie, door ons indertijd aangetroffen in de Herv. kerk te Dokkum. In het laatste geval bleken de sokkels van twee zware kolommen gespaard te zijn ge-bleven, geplaatst op de scheiding van schip en koor. Hier waren echter bijzondere voorzieningen noodzakelijk in verband met de aanwezigheid van het zogenaamde sepulcrum, het pseudo-graf van Bonifatius, aangebracht aan de westzijde van de scheidingsmuur tussen koor en schip, en het doel der pelgrimsscharen op Bonifatius' sterf-dag.

Bij wijze van vulling waren in het metselwerk der grondbogen tussen koor en schip verscheide-ne losse profielstenen en kloostermoppen ver-werkt die de indruk wekten van een ouder bouw-werk afkomstig te zijn. Deze bevinding brengt

ons naar een ander vraagstuk — de bouwdatum der abdijkerk. Op grond niet zozeer van het karakter der gebezigde baksteen — rode moppen van het formaat 30-31 x 15 x 9 cm — als wel de vormgeving van het bouwwerk alsmede het karakter van de beide gespaard gebleven, eveneens uit baksteen vervaardigde, bijzonder fraaie kapitelen, aangebracht boven de kolonnetten aan de binnenzijde van de noordelijke koormuur, kwam Ozinga indertijd tot een datering omstreeks het midden van de 13de eeuw. Wij verenigen ons gaarne met deze tijdsbepaling, doch dit houdt tevens in dat er nog een oudere kerk moet zijn geweest. Het Thesinger klooster werd namelijk gesticht door Hathebrand, abt van het eveneens door hem gegrondveste Benedictijnenklooster te Feldwerd bij Krewerd. De *Acta Sanctorum*, die de gedachtenis aan abt Hathebrand op 30 juli vierien en teruggrijpen op geschriften waaronder een *Vita S. Hathebrandi*, indertijd van Feldwerd overgebracht naar het S. Salvatorklooster te Antwerpen, melden dat het Feldwelder klooster in het jaar 1183 ontstond en het eerste was tussen Lauwers en Eems. Vervolgens stichtte Hathebrand een nonnenklooster van dezelfde orde te Meerhusen, in het Oostfriesse Emsego, en tenslotte nog dat te Thesinge. Hathebrand stierf in het jaar 1198, ergo de „terminus ante quem” voor Meerhusen zowel als Thesinge.

Het is niet uitgesloten dat de secundair gebezigde bouwstenen, aangetroffen in de vulling van de grondbogenconstructie tussen koor en schip van de 13de-eeuwse abdijkerk, afkomstig waren van een kapel, nog ten tijde van de abt Hathebrand opgetrokken. De slappe bouwgrond zou wellicht tot afbraak en herbouw op soliedere grondslagen genoodzaakt kunnen hebben. Sporen van een oudere bakstenen kerk werden weliswaar niet opgemerkt maar de sterk doorwoelde grond is ook minder geschikt hierover met zekerheid uitsluitsel te verschaffen. Anderzijds kan men aanvankelijk ook met een houten bouwsel genoegen hebben genomen. Zo werd bijvoorbeeld de kapel van het in 1215 gestichte Cistercienser nonnenklooster te Essen bij Haren (Gr.) nog in hout opgetrokken, evenals het geheel uit hout getimmerde, in 1209 gestichte Praemonstratenser nonnenklooster te Romerswerf bij Jukwerd. In het laatste geval begon men eerst in het jaar 1261 met de bouw van een nieuwe bakstenen kloosterkerk die twee jaren later gereed kwam.

Het staat niet vast of Thesinge reeds een eigen parochiekerk bezat op het tijdstip dat hier het klooster werd gevestigd. De *Vita Hathebrandi*

meldt namelijk dat het op het grondgebied stond van „Germerawald”, het huidige Garmerwolde. De naam Thesinge wordt in deze bron zelfs niet eens genoemd. Nu wil het toeval dat in het jaar 1964 de grondvesten van een uit kloostermoppen opgetrokken zaalkerkje van circa 7 x 16 m werden ontdekt naast een boerderij aan de zuidzijde van de Thesinger Maar, op een afstand van slechts 1250 m ten noordwesten van het Thesinger klooster. Rondom dit kerkje strekte zich een grafveldje uit, waarop enige zandstenen sarcofaagdeksels werden aangetroffen, deels nog „in situ”. Naar het karakter van deze deksels te oordelen zouden kerk en kerkhof zeer wel reeds bestaan kunnen hebben ten tijde van Hathebrand's optreden, waarbij de gedachten zowel uit zouden kunnen gaan naar een voormalig kerkje van de parochie Thesinge als de aanvankelijke standplaats van het Thesinger klooster. Voor de laatste mogelijkheid zou kunnen pleiten dat kerk en kerkhof op grondgebied van de abdij lagen. Wij weten bovendien dat de zielzorg over de inwoners van het dorp Thesinge bij de abdij was gecorporeerd, gelijk het klooster tevens in het bezit was van de St. Walfriedskerk te Bedum, niet alleen een dekenaatkerk maar tevens het doel van jaarlijkse pelgrimages, die op de naamdag van St. Walfried te Bedum een bloeiende jaarmarkt in het leven hadden geroepen.

De moeilijkheid is echter dat de buurschap, waar het in 1964 teruggevonden kerkje stond, van ouds Steer- of Stuurwolde heet. Drs. J. W. Boersma, die een publicatie voorbereidt van de opgravingen, in het jaar 1964 vanwege het Biol.-Arch. Instituut der R.U. te Groningen ter plaatse verricht, was zo vriendelijk ons te wijzen op een oorkonde uit het jaar 1470, waarin met zovele woorden sprake is van een kapel met kerkhof waarvan de bouw en aanleg door de abt van het Thesinger klooster werd vergund aan de zusters van het Gewestelijke Maagdenklooster te Groningen. Deze nieuwe te bouwen kapel lag „to Stederwolde” en kan moeilijk iets anders zijn geweest dan het bouwwerk waarvan de resten in 1964 werden ontdekt. Blijkens de kaart der kloosterlijke landerijen van Siemens behoorde het terrein van de kapel evenwel toe aan het klooster te Thesinge, niet dat te Groningen zodat hieromtrent nog opheldering verkregen zou dienen te worden. Wel blijkt uit hetzelfde stuk van 1470 dat de zusters van het „Olde covent in Groningen” hier grond in pacht hielden van de abt van Thesinge, doch de bouw van een kapel en de aanleg van een kerkhof veronderstellen toch een

steviger basis ter plaatse, in casu het bezit van een hofstede. Daarvan wordt in de bedoelde oorkonde geen gewag gemaakt, al weten wij uit anderen hoofde dat het Groningse convent inderdaad een hofstede met landerijen te Steerwolde bezat.

Wat de sarcofaagdeksels betreft, deze moeten aanzienlijk ouder zijn dan het jaar 1470, maar omdat de bijbehorende sarcophagen ontbraken, zou men zich kunnen voorstellen dat deze deksels secundair waren gebruikt en van elders — Thesinge? — betrokken. De naam Steerwolde reikt voor het overige terug tot in de 11de eeuw, blijkens de vermelding in de oudste goederenregisters van het klooster te Werden aan de Ruhr: „Stederawalda”. Naar deze benaming te oordelen zal dit gedeelte van Innersdijk vanuit Stedum in cultuur zijn gebracht, gelijk het eveneens in deze lijsten genoemde „Bedorowalda” vanuit Bedum — het huidige Lutkewold — en „Hewertherowalda” vanuit Hemerd, een terpgehucht bij Stedum, doch wij kunnen hierop nu niet verder ingaan.

Het ligt in het voornemen het onderzoek te Thesinge uit te breiden met naspeuringen naar overblijfselen van het schip en de dwarsbeuken van de abdijkerk, het kloosterpand en andere kloostergebouwen. Hopelijk kunnen hierbij tevens gegevens worden verkregen over de voorgeschiedenis van de abdij.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

Literatuur

Over de geografisch-historische aspecten van Innersdijk: H. Halbertsma, *Terpen tussen Vlie en Eems*, Groningen 1963, I, Atlas Bladen 7, Groningen West en Oost II, Tekst, 190 ss. Voor de oudste kadastrale plannen van Thesinge en St. Annen, o.c., Plannen 24 en 25.

Op genoemde bladen is het kerkhof van Steerwolde nog niet aangegeven. Evenmin het zogenaamde Old Kerkhof, op het bestaan waarvan ons werd gewezen door drs. J. W. Boersma en dat zich aan de Bedumer zijde van het Kardingerveld bevindt, circa 2000 m ten noorden van het Steerwolder kerkhof. Vermoedelijk lag hier de kapel van Bederwolde. Evenmin staat op onze kaarten aangegeven de voormalige kapel te Ellerhuizen, circa 3250 m ten zuiden van Bedum, mogelijk het „Amathariowalda” der Werdense registers.

Over de bezittingen van het Thesinger klooster en dat der Geestelijke Maagden, B. W. Siemens, *Historische atlas van Groningen*, Groningen 1962, Blad no. 36, Toelichting, 37.

Over de oorkonde van het jaar 1470, P. Dalmatius van Heel, O.F.M., „Het Olde Convent of het Sint Agnesklooster te Groningen”, *Groningse Volksalmanak* 1941, 192 ss., in het bijz. 200-201.

Over houten kerkgebouwen in de Friese kuststreken

uit de 13de eeuw, H. Halbertsma, „De kroniek van de Witherenabdij „Mariendal” te Lidlum”, *Berichten R.O.B.*, 5, 1954, 94 ss., in het bijz. 132 ss.

Varsseveld (gem. Wisch, Gld.)

Binnen het kader der herstelwerkzaamheden werd van 8 oktober tot 5 december 1973 een onderzoek met de spade ingesteld binnen de muren der Herv. kerk te Varsseveld. Het jaar tevoren waren binnen dezelfde kerk van 2 tot 11 augustus reeds enige steekproeven verricht, aangevuld met enig graafwerk binnen de toren, uitgevoerd kort voor de jaarwisseling.

De Herv. kerk was aanvankelijk gewijd aan de H. Pancratius terwijl de parochie in het jaar 1152 reeds blijkt te bestaan. In de desbetreffende oorkonde treedt als getuige op onder meer een „liber Godescalcus de Versnevelde”, een oom van de „nobilis Godescalcus de Lon”, die in het jaar 1152 of kort daarvoor zijn vader, graaf Gerhard II van Lohn, als zodanig was opgevolgd. Elders heet Godfried van Varsseveld „Godescalcus, vir ingenuus, frater Gerhardi de Lon”. De graven van Lohn resideerden in het huidige Stadtlohn bij Winterswijk en bezaten onder meer een „curtis” te Varsseveld, waarover jongere gravenzonen het bewind plachten te voeren.

Na Godschalk van Varsseveld ontmoeten wij daar dan ook een jongere broeder van Godschalk II, de graaf van Lohn, Gerhard van Varsseveld. Hoogst waarschijnlijk was aan deze „curtis” een kapel verbonden, die voor het jaar 1152 reeds tot kerspelkerk moet zijn verheven doch eigendom bleef van de graven van Lohn. In 1252 schonk graaf Herman I van Lohn de kerk aan het klooster Bethlehem te Gaanderen.

De huidige dorpskerk is drieschepig, waarbij de middenbeuk zich in een driezijdig-gesloten koor voortzet. Op grond van de bouwnaden kon reeds aan het opgaande werk worden vastgesteld dat het koor ouder is dan schip en zijbeuken. De triomfboog werd tegelijk met het koor opgemetseld. Wat de bouwdata betreft, onder het bewind van pastoor Thomas Roevers, in 1450 voor de eerste keer vermeld, blijkt „de Kirche in groote nood” en worden voorbereidingen getroffen tot een ingrijpend herstel.

Ongetwijfeld is men kort na het jaar 1450 met de bouw van het koor begonnen, na afbraak van een oudere koorpartij. Er schijnt enige tijd te zijn verlopen tussen het verrijzen van het nieuwe koor en de bouw van het huidige schip met zijbeuken alsmede de sacristie, aangezien de zuidelijke steunbeer, die de triomfboog schoort en nader-

hand werd opgenomen in de oostelijke afsluiting van het zuider zijdschip, ook aan de buitenzijde afgepleisterd bleek te zijn geweest.

In verhouding tot de breedte bezit de huidige kerk een vrij geringe lengte en maakt daardoor een gedrongen indruk. Deze vormgeving houdt echter verband met de bouwgeschiedenis en kan op dezelfde wijze worden verklaard als de eveneens nogal compact uitgevallen drieschepige dorpskerk van Eibergen. Wij schreven over deze laatste kerk reeds in *Nieuwsbulletin K.N.O.B.* 1973, *117-119. Aan de huidige bakstenen drieschepige kerk bleek een zaalkerkje te zijn voorafgegaan, opgetrokken uit forse brokken oersteen, wat de grondvesten betreft in de gedaante zoals deze uit de moerasafzettingen waren losgekapt. Naar het oosten was deze oerstenen kerk recht afgesloten terwijl de lengte, binnenwerks gemeten, circa 21.5 m bedroeg bij een breedte van circa 6.25. Naderhand werd tegen de westgevel uit kloostermoppen de nog bestaande toren geplaatst, zij het dat deze na de grote kerkbrand van het jaar 1723 ingrijpend werd gewijzigd. In de fundering zowel als in de onderste geledingen zijn echter grote partijen al dan niet bekapte blokken oersteen toegepast, naar valt aan te nemen afkomstig van de ten behoeve van de toren groten-deels afgebroken oerstenen westgevel. Het dak van de oerstenen kerk reikte zo hoog niet als dat van de opvolgende drieschepige bakstenen kerk, zodat de oostelijke torenmuur vanaf een geringere hoogte vrij stond dan thans het geval is. Vandaar dat men op de vliering boven de middenbeuk nog de gekoppelde, door zuiltjes gescheiden galmgaten met hun zuiver Romaanse vormgeving kan terugvinden die van de overige drie zijden van de toren na de verbouwingen sinds de ramp van 1723 werden verwijderd. Bij deze gelegenheid werd ook de gang dichtgemetseld die te voren vanaf de torentrap naar de orgelgalerij voerde, uitgespaard in de oostelijke torenmuur.

Toen ook het schip van de oerstenen kerk moest wijken voor het huidige werd geen gebruik gemaakt van de oerstenen zijmuren daarvan, bij wijze van voeting voor de beide bakstenen kolommenrijen op de scheiding van het nieuwe kerk-schip met de beide zijbeuken. Men vertrouwde deze fundering blijkbaar niet recht en gaf er de voorkeur aan de oerstenen funderingen plaatselijk te verwijderen en op grotere diepte nieuwe grondslagen te leggen voor de zes vrijstaande kolommen zowel als de twee halve kolommen tegen de oostelijke torenmuur enerzijds, de triomfboog anderzijds. Het feit dat het 15de-eeuwse koor

aanvankelijk ook uitwendig afgepleisterd was kan wellicht worden verklaard door te veronderstellen dat zulks eveneens het geval was met de oerstenen kerk, tegen het schip waarvan het nieuwe koor was aangebouwd voordat ook het huidige schip met de beide zijbeuken tot stand kwam. Een goede indruk van deze situatie kan ons de kerk van het naburige Silvolde bieden waar het oerstenen schip nog steeds overeind staat en aan de buitenzijde is afgepleisterd, zij het dat het aansluitende, uit de laat-gotische periode daterende koor deze afpleistering mist.

Omdat de parochie van Silvolde het eerst in het jaar 1246 wordt vermeld, maar in het jaar 1234 nog niet van de parochie Varsseveld blijkt te zijn afgesplitst, vinden wij geen enkele aanleiding de zo juist beschreven oerstenen kerk van Varsseveld een hogere ouderdom toe te schrijven dan de 13de eeuw, gezien de nauwe overeenkomst tussen deze beide oerstenen dorpskerken. Toch moet Varsseveld al in het jaar 1152 een parochiekerk rijk zijn geweest maar hierop zullen dan ook wel de resten betrekking hebben gehad die wij binnen de muren van de tegenwoordige kerk eveneens terugvonden.

De beschreven oerstenen kerk bleek namelijk tot stand te zijn gekomen door een oostelijke verlenging van een ouder bouwwerk dat de westgevel gemeen had met zijn opvolger en bovendien een westtoren bezat, nadien weer afgebroken ten behoeve van de bakstenen toren, waarvan het standvlak ongeveer twee keer zo groot uitviel. Deze eerste kerk met bijbehorende toren was eveneens uit oersteen opgetrokken en had tevens dezelfde zijmuren als de westelijke helft van de uitgelegde, opvolgende oerstenen kerk. Het kerkje bezat verder een versmald, inwendig rond, doch uitwendig recht gesloten koor, van het schip met een zware grondboog gescheiden, waarboven ongetwijfeld een triomfboog opgemetseld zal zijn geweest. Inwendig gemeten lag deze grondboog circa 8.25 m ten oosten van de westgevel, de koor-nis ca 13.5 m.

In een latere fase schijnt men nog weer een klamp tegen de buitenzijde van de oostelijke koor-muur te hebben aangebracht waardoor deze uitwendig een ovale uitstulping ging vertonen, overeenkomstig de inwendige vormgeving.

Op merklijk is de bijzonder zware aanleg der funderingen. Men bezigde hiertoe de ons reeds bekende onbehouwen brokken oersteen, gelijk men het wederom zou doen bij de uitleg tot de tweede oerstenen kerk, en stortte deze zonder meer in de tevoren in de vaste zandbodem uit-

gegraven greppels. Op sommige plaatsen vertoonden deze steenbeddingen een breedte van niet minder dan 2 m, in het koor plaatselijk zelfs 2.5 m.

Het komt ons alleszins aannemelijk voor dat het eerste oerstenen kerkje mag worden beschouwd als de parochiekerk, in 1152 voor het eerst genoemd. Of daaraan nog weer een oudere kapel voorafging, die dan wel uit hout zal zijn opgetrokken geweest valt moeilijk te bewijzen, al is het niet geheel uitgesloten. Weliswaar troffen wij binnen de kerkmuren 6 paalkuilen aan, over twee groepen verdeeld, doch hun onderlinge plaatsing was toch te grillig om op grond hiervan zonder meer een houten kapel te reconstrueren. Grafkuilen, doorspit tijdens het uitgraven der funderingssleuven voor de fundering van de beide opvolgende oerstenen kerkjes, werden niet opgemerkt.

De brand van het jaar 1723 veroorzaakte niet alleen grote schade aan de toren en gaf aanleiding tot belangrijke veranderingen, maar bracht ook het verlies van de stenen gewelven boven schip en zijbeuken mee die niet werden vervangen. Men zag zich zelfs genoodzaakt het muurwerk boven de noordelijke kolommenrij geheel te vervangen en de kolommen zelf van een naar de zijbeuk gekeerde verzwaring te voorzien. Het ligt intussen in de bedoeling de verdwenen gewelven weer aan te brengen.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

Literatuur: P. Kuiper, „Varsseveld”, *Gelre, Bijdragen en Mededelingen*, 58, 1959, 1-113.

D. W. Kobes, *Kleine historie van de Laurentiuskerk en het oude kerspel Varsseveld*, Varsseveld 1972.

Velsen-Zuid

In de Noord Spaarndammer polder, op een terrein in het recreatieplan Spaarnwoude — ter plekke wel „Zandkop” genoemd — zijn sedert 26 juni 1972 door de A.W.N. „Werkgroep Velsen” enige duizenden archaeologica en naturalia aan het licht gebracht die een grote bedrijvigheid reflecteren in de tweede en de derde decade van de eerste eeuw na Chr. op de zuidelijke oever(wal) van het (voormalige) Oer-IJ.

Met de zeer gewaardeerde toestemming van de eigenaar van het terrein, de Stichting Beheer Landbouwgronden (hoofd projectbureau Spaarnwoude: ir. W. van Berghem, thans: ir. J. J. Vonk), werd in het tracé voor de N.A.M.-aardgasleiding (waarin de 40-50 cm dikke kleiige bovengrond tot juist boven de zandige oever(wal)-afzetting reeds machinaal was verwijderd voor het

op diepte brengen van de gasbuisselef) tussen 26 juni en 5 augustus 1972 een oppervlak van ca. 100 m² op vondsten „uitgezeefd”; de dikte van de vondstenlaag bedroeg ca. 5 cm. Grondsporen werden niet aangesneden. Uit nabijliggende slootkanten werden eveneens vondsten verzameld.

Profielopbouw (in cms onder maaiveld op ca. 1.45 m ÷ N.A.P.):

0-35 kleiige bouwvoor; 35-50 zeer humeuze tot venige klei; 50-52 kleine, enkele en dubbele, cardiumschelpjes; 52-65 zand; erin, soms alleen *onderin*, archaeologica en naturalia; 65-(375) zand, naar beneden toe overgaand in een gelaagde wadafzetting.

De bodemkaart van A. R. Güray (*Boor en Spade* 5, 1952, Bijlage kaart 1) laat zien dat we ons bevinden aan de zuidrand van het Oer-IJ. Bij boorverkenningen blijken de begrenzingen van de Oer-IJ afzettingen nauwkeuriger te kunnen worden vastgesteld.

Blijkens S. Jelgersma e.a., „The coastal dunes of the western Netherlands”, *Mededelingen Rijks Geologische Dienst*, N.S. 21, 1970, Plate 1, en W. H. Zagwijn, „De ontwikkeling van het „Oer-IJ” estuarium en zijn omgeving”, *Westerheem* 20, 1971, 11-18, spec. fig. 4, moet hier in de Romeinse tijd het landschap worden opgevat als een reeds voordien vanuit het Oer-IJ vanaf de randen steeds verder opgeslibde, resp. deels verlande onderbreking in het door „Oude Duinen” bedekte strandwallensysteem tussen Haarlem en Alkmaar; de open verbinding van het ook in de Romeinse tijd verder dichtslibbende „restmeer” met de zee werd gevormd door een aantal geulen en geultjes die zeker nog niet alle zijn opgespoord.

Blijkens (a) voornamelijk het ontbreken van archaeologica en grondsporen in de Wijkermeer-afzettingen, (b) het voorkomen van „verspoeld” vondstmateriaal *alleen* (in en/of juist) onder een laagje met kleine, niet gebroken, enkele en dubbele, vnl. cardiumschelpjes, (c) het ontbreken van archaeologica van na het midden van de eerste eeuw na Chr., is het occupatie-areaal, c.q. het herkomstgebied van de vondsten geabradeerd door een (brak-)mariene transgressie; het lijkt erop of de (deels) ex situ gespoelde vondsten zijn ingebed in een estuarien strandje.

Het tijdstip van deze transgressie vormt een probleem: in grote lijnen wordt de vorming van de Wijkermeer- of IJ-klei-dekken gedateerd na 1000 A.D. tot in de 16de eeuw (J. Bennema en L. J. Pons, „The Holocene deposits in the surroundings of Velsen and their relations to those in the excavation, The Excavation at Velsen”,

Verhandelingen van het Koninklijk Nederlands Geologisch-Mijnbouwkundig Genootschap 17, 2, 1957, 199-218, spec. 214-215).

Abrasie zal eveneens ondiepe grondsporen hebben doen verdwijnen; indien aanwezig geweest, zullen alleen van diep ingegraven sporen — grachtpunten, waterputten, palen, poorten, (hoek)torens en kaden? — de onderste delen teruggevonden kunnen worden. Bij voortgaande prospectie sedert 25 augustus 1973 zijn deze op 8 september 1973 inderdaad vastgesteld in de vorm van lange, evenwijdige reeksen palen. De werkhypothese steunend, ontbreken hierbij vooralsnog ondiepe grondsporen. Dat ondanks intensief archeologisch spuurwerk gedurende vele jaren in Velsen deze vindplaats nooit is opgemerkt, moet welzeker worden toegeschreven aan de terreinkennis van de landgebruikers die slechts ondiep ploegden om geen zand in de bouwvoor te krijgen.

Onder de eerste vondsten van juni 1972 viel op een drie-stempel CNATEI (gelijkend op, maar niet identiek aan A. Oxé en H. Comfort, *Corpus Vasorum Arretinorum*, 1968, 59, stempel (145:) 287 — uit Vechten!, andere stand blaadje, AT geligeerd en andere fragmenten van „Italische” sigillata. Hierdoor stond direct vast dat een site voorhanden is die aanwijsbaar eerder aanvangt dan de, eveneens zuidelijk aan het Oer-IJ, 1150 m zeewaarts gelegen Claudische site (onderzoek haven(?)terrein in 1964 en 1970). Voorhanden blijkt te zijn een vondstenrijke type-site voor Tiberische archaeologica. De vindplaats wordt sedert 1972 aangeduid als „Velsen I”, de westelijker gelegen vindplaats als „Velsen II”.

Beschrijving van de vondsten, „Velsen I”:

Op 11.08 en 3.10.1972 werden door ondergetekenden de tot dan verzamelde 1897 t.s. fragmenten gedetermineerd. Hierbij werd ernaar gestreefd mede de onzekerheid tot uitdrukking te brengen die het determineren van talloze zeer kleine fragmenten met zich mee brengt.

Stempels en graffiti op t.s. (meegeteld in de tabel):

op borden CNATEI in drie-pas, met graffito X; SCOT[; SILVA[; SV[, met graffito II INGEN; JOF; graffito /A; op Loeschcke 8: M.P.A; op kommetjes: AQV.; drie stempelresten; op Drag. 29: VAPVSO.

Groot is het aantal fragmenten (113-135) van het „Italische” Servies II (bord Loeschcke 2 en kom Loeschcke 8), tegenover slechts 3-5 fragmenten van het Servies I (bord Loeschcke 1 en

VELSEN I

3.10.1972

categorie	type	determineerbaar op			
		type		alleen op categorie	
		zeker	onzeker		
BORDEN	Loeschcke 1	2	.	119	
	Loeschcke 2	46	7		
	Ritt. 1	7	3		
	Drag. 18	35	.		
	Drag. 15/17	63	3		
	Drag. 16	2	.		
	Ritt. 4 B	3	2		
	grote borden			2	
KOMMETJES	Loeschcke 7	1	2	262	
	Loeschcke 8	67	15		
	Ritt. 8	3	.		
	Ritt. 9	4	2		
	Drag. 33	.	1		
	Ritt. 5	.	1		
	Drag. 24/25	94	11		
	Drag. 24/25 met applique-oor	3	.		
	Drag. 27	105	4		
	Drag. 27 met roulettering	3	.		
					57
KOM	Ritt. 12	.	5		
VERSIERDE KOMMEN	Drag. 29	72	1	19	
	Drag. 30	1	.		
	type onzeker				
VARIA	met o(o)r(en)	1		22	
	o(o)r(en) met knopje	1			
	curiosa				

Totalen:	Borden	294	
	Kommen en kommetjes	640	
	Versierde kommen	93	
	Varia	24	+
Determineerbaar (totaal aantal fragmenten in de tabel)		1051	
Ondetermineerbaar		846	+
TOTAAL		1897	

kom Loeschcke 7). Aangezien deze aantallen kleine fragmenten niet zonder meer verhoudingsgetallen geven tussen hele exemplaren van kommen en borden, en het aantal scherven van Servies I te klein is voor numerieke vergelijking, is het voorkomen van fragmenten van Servies I chronologisch belangrijker dan het grote aantal fragmenten van Servies II; de stratigrafie laat bovendien slechts toe te spreken van een „gesloten verzameling losse vondsten”.

Met Velsen I vergelijkbare vondstcomplexen leveren de opgravingen in de legioensvestingen Haltern en Vindonissa, alsmede de vroegste fase van Vechten/Fectio. Gewezen zij hier nog op het op ca. 6 km afstand naar het noordnoordoosten in de Uitgeesterbroekpolder gelegen nederzittingscomplex, waaruit synchrone „Italische” t.s. afkomstig is, o.a. een bodemfragment met stempel CNATEI (H. Halbertsma en J. A. Trimpe

Burger, „Assendelft”, *Nieuws-Bull. K.N.O.B.*, 1964 (4), *100-101 en E. J. Helderma, „Enige resultaten van vijftien jaar archeologisch onderzoek in de Zaanstreek; II. Romeinse tijd”, *Westerbeem* 20, 1971, 54, fig. 2 en kaart in *Westerbeem* 20, 1971, na blz. 100); in verdere instantie, uit het friese terpengebied, de vondsten uit Winsum (waaronder een stempel CNATEI op een t.s. bordbodem), Bilgaard en Cornjum (zie P. C. J. A. Boeles, *Friesland tot de elfde eeuw*, 1951², 127-129).

Velsen I reflecteert mogelijk een horizont van t.s.-vormen die primair werden afgezet in de regio van de produktie-centra: een deel van de t.s. te Velsen I stamt zeker uit het vroege La Graefesenque en het vroege Montans.

Te onzent onderneemt in A.D. 16 Germanicus zijn tocht naar de Emsmonding vanuit Vechten. Hoewel Glasbergen (16 n.C., i.v.) de route Vechten-Bentumersiel legt via de Vecht en over het toenmalige „Ijsselmeer”, kan de aanleg — waarvan tot nu toe alleen Velsen I onze kennis is binnengespoeld — militair-geografisch met Germanicus' onderneming samenhangen. Geheel daarmede in overeenstemming is het beeld van de aanleg bij de Emsmonding te Bentumersiel (A. E. van Giffen, „Mededeeling omtrent het systematisch onderzoek, verricht in de jaren 1928, 1929 en 1930”, *Jaarverslag van de Vereeniging voor Terpenonderzoek* 13-15, 1928-1931, 39-43 en afb. 39, 39a; recente opgravingen vanwege de Niedersächsische Landesstelle für Marschen- und Wurfenforchung, Wilhelmshaven, door K. Brandt).

De einddatum die het vondstmateriaal voor de aanleg „Velsen I” suggereert is ten laatste Caligula: Stempels van Aquitanus en Vapuso komen, in aantallen, ook voor in het oudste castellum in de dorpsheuvel van Valkenburg Z.H.

De situatie in de Noord Spaarndammer polder kan zeker niet worden losgekoppeld van het eerder genoemde, 1150 m naar het noordwesten gelegen, vroeg-Claudische terrein, waar stempels zijn gevonden van Aquitanus (2 x; *niet*, zoals in *Westerbeem* 13, 1964, 115: QVIN(tus)); de daar vermelde twee stempels van Aquitanus zijn destijds „ingeslibd” vanuit de collectie H. J. Calkoen), Audax, Bassus, Capito, Primus, Tertius, 1 onleesbaar, 1 stempelrest.

Velsen I omvat derhalve tenminste de jaren 15-30 A.D. Tacitus (*Annales* 4, 72) vermeldt voor het jaar 28 A.D. dat de Frisii in opstand kwamen tegen Olennius (die — aangesteld om

de Friezen te besturen — voor de hen opgelegde schatting in runderhuiden van oerossen als maatstaf had gekozen) en hem op de vlucht dreven; hij redde zich in het Romeinse kamp Flevum. Tacitus vermeldt niet dat de Frisii toen Flevum definitief hebben verwoest.

Zelfs al zou de bodem van Velsen een legerkamp uit deze jaren blijken te bevatten, is daarmee nog niet bewezen dat dit Flevum is. Van alle tot nu toe in de literatuur genoemde locaties waar Flevum zou hebben kunnen liggen, is Velsen echter zeker niet de onwaarschijnlijkste!

In dit voorlopige bericht verdienen nog vermelding de volgende vondsten uit Velsen I/1972:

26 fragmenten van „geverniste” kommetjes, de vroeg-Zuidgallische „Reliefschälchen mit Firnisüberzug”, zoals beschreven door L. Ohlenroth in E. Ettlinger en C. Simonett, „Römische Keramik aus dem Schutthügel von Vindonissa”, *Veröffentlichungen der Gesellschaft Pro Vindonissa*, Band III, 1952, 42-51 en Tafel 31. Te onzent beschrijft J. K. Haalebos (*Helinium* 10, 1970, 279-281) een exemplaar uit Alphen aan den Rijn Z.H. De Velsen I-motieven zijn vergelijkbaar, maar niet identiek met die van Ohlenroth, l.c., Abb. 18 en van P. Mesplé, *Gallia* 15, 1957, 45, Pl. II en 47, Pl. III en *Gallia* 24, 1966, 170, Pl. I. Zij gelijken sterk op de motieven op versierde zuidgallische t.s. De 5 randfragmenten en 21 wandfragmenten zullen worden afgebeeld in: P. Vons, „Op zoek naar een castellum”, *Westerbeem* 23, 1974, Afl. 1: *Octogenario H. J. Calkoen*.

Voor de datering van deze geverniste reliefkommetjes met uit vormschotels afgevormde versieringsmotieven is van belang dat zij *niet* voorkomen in Velsen II, noch in het (oudste) castellum in de dorpsheuvel van Valkenburg Z.H.

47 fragmenten glas, o.a.: lichtgroene, witte en blauwe ribbelkommen; witte ronde en gele vierkante flesjes; 8 stukjes gesmolten glas; 1 blauw kraaltje, 1 lichtgroene kraal; 1 dik fragment millefioriglas.

Van kruiken: 140 bodemfragmenten (waarvan 97 x met en 33 x zonder standing; 10 fragmenten zijn hierop niet specificeerbaar), 9 zware standringen, zeer veel wandfragmenten, 32 hals aanzetten, 38 halsfragmenten, 11 ooraanzetten, 26 twee-delige oren, 15 drie-delige oren, 5 drie-delige oren met extra dikke middenribbel, 17 vier-delige oren, 6 vijf-delige oren (totaal: 69 oren), 33 lipfragmenten, waarvan 11 x scherp, 6 x zwak, 8 x horizontaal en 8 x niet ondersneden.

Van amforen: 10 oren en 44 hw. randen (waarvan 1 x met twee richels onder uitstekende lip).

Voorts: fragmenten van ruwwandige waar, zandbestrooide waar, veel fragmenten inheemse ceramiek (herkenbaar verspoeld), 15 niet meer determineerbare bronzen munten, 5 stukjes lood.

Van de naturalia worde hier vermeld een aantal menselijke schedelfragmenten en gebitelementen; voorts een groot aantal dierenbotten. Hier van werden tot nu toe door mevr. drs. L. H. van Wijngaarden-Bakker, I.P.P., en op haar aanwijzingen door de A.W.N. „Werkgroep Velsen” vastgesteld het voorkomen van: *huisdieren*: rund, veel schaaap/geit, varken, paard, hond; *gevogelte*: met name kip, eend, gans; *vis*resten: o.a. steur, snoek en verm. meerval.

Het terrein in de Noord Spaarndammer polder ligt op een van de vier alternatieve tracés voor een tweede Velser tunnel. Wellicht reeds in 1975 zal de Minister van Verkeer en Waterstaat het definitieve tracé aanwijzen. Het ligt derhalve in het voornemen voordien een zo groot mogelijk areaal te onderzoeken.

Universiteit van Amsterdam, Subfaculteit der Pre- en Protohistorie, Vakgroep 3: Provinciaal-Romeinse Archeologie van Nederland (W. Glasbergen, B. L. van Beek en M. D. de Weerd) en Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland, Werkgroep Velsen (secr. P. Vons).

Wijk bij Duurstede

Binnen het kader der restauratiewerken ving op 18 augustus 1971 een onderzoek aan binnen de muren der Herv. kerk te Wijk bij Duurstede, eertijds gewijd aan Johannes de Doper en in het jaar 1366 verheven tot kapittelkerk. Om financiële redenen moesten de opgravingen op 7 oktober worden onderbroken, doch konden op 30 november weer worden hervat, om op 23 december voorlopig te worden afgesloten. Aangezien het in de bedoeling had gelegen de onderzoekingen in het jaar daarop wederom op te nemen, hetgeen evenwel tot op heden om bouwkundige redenen bezwaarlijk bleek, en het nog steeds onzeker is wanneer het onderzoek kan worden voltooid, menen wij goed te doen alvast enige voorlopige mededelingen over de uitkomsten van het jaar 1971 te verstrekken.

De huidige kerk dient, ook al bestond zij als parochiekerk reeds gedurende de late middeleeuwen, niet te worden verward met de zo veel besproken „ecclesia sancti Martini, que est super Dorestad constructa et appellatur Upkirika”, het

eerst vermeld in een schenkingsoorkonde van Karel de Grote uit het jaar 777. Deze laatste kerk werd in het jaar 863 of kort daarna door de Noormannen verwoest, om nimmer meer te worden hersteld.

In werkelijkheid hangt de stichting van de Johannes de Doper-kerk onmiddellijk samen met de verlening der stadsrechten aan het dorp Wijk bij Duurstede in het jaar 1301 door de Wijkse kasteelheer Gijsbrecht II van Zuilen van Abkoude, aan wiens woonstede nog altijd de grimmige ruïne van de donjon herinnert. Voordien was de plaatselijke bevolking ter kerke gegaan in de kapel op de plek waar, naar valt aan te nemen, zich thans nog de Algemene Begraafplaats bevindt. De nieuwe kerk werd gebouwd op het grondgebied van de zogenaamde Nederhof, westen de Arkgracht of Mazijk. Deze gracht begrensdde de nieuwe stad aan de oostzijde totdat de vesten werden uitgelegd over de Mazijk, en de huidige ommuring, dan wel de overblijfselen daarvan, tot stand kwam. De oude parochiekerk kwam buiten de vesten te liggen doch bleef, gewijd aan St. Antonius, als kerkhofkapel dienst doen en staat als zodanig nog afgebeeld op de vogelvluchtkaarten die Jacob van Deventer van Wijk bij Duurstede maakte. De nieuwe parochiekerk begrensdde de oost- zowel als zuidzijde van het winkelhaakvormige marktplaats dat voortaan het middelpunt van de stad zou gaan uitmaken.

Rechtstreeks verband met de Karolingische parochiekerk van Dorestad is derhalve niet aanwezig, al schijnt de laatste op slechts korte afstand en pal ten westen van de huidige, Johannes de Doper gewijde kerk te hebben gelegen. Te oordelen tenminste naar een uitgestrekt Karolingisch grafveld, juist buiten de westelijke stadsgracht tijdens de omvangrijke opgravingscampagnes der laatste jaren ontdekt en grotendeels blootgelegd. Reeds in 1953, toen wij in de gelegenheid waren voor het eerst sedert de onderzoekingen van Holwerda op verschillende plaatsen binnen de vesten van Wijk bij Duurstede, zowel als daarbuiten, tussen de Karolingische Rijnbedding en de weg naar Koten, bescheiden opgravingen te verrichten, spraken wij onze twijfel uit over de voorstelling van zaken, door Holwerda indertijd gegeven en uitten de veronderstelling dat er ten gevolge van ingrijpende wijzigingen in het stroombestel van Rijn, Oude Rijn en Lek een belangrijk gedeelte van Dorestad moest zijn weggespoeld, met name dat gedeelte, waar zich de „Upkirika” bevond. Mogelijk bovendien de resten van een uit tufsteen opgetrokken, Romeins

„castrum Duristat” dat koning Radboud kort voor het jaar 690 aan Pippijn moest prijsgeven. Klaarblijkelijk ook toen reeds — of nog? — een sleutelpunt aan de splitsing van de Rijn en Lek, in handels- zowel als militair opzicht, waarvan het verlies koning Radbod noodzaakte zich over de Oude Rijn terug te trekken en te gedogen dat „citerior Fresia” bij het Frankenrijk werd ingelijfd.

Het kerkonderzoek uit het jaar 1971 heeft onze, sinds 1953 gerijpte mening nog eens bevestigd, in zoverre dat de Johannes de Doper-kerk werd gesticht op een aanwas op de splitsing van Lek en Kromme Rijn, welke voor de 14de eeuw nog nimmer met opstallen bezet was geweest, noch als grafveld gebruikt. De humeuze vulling van enkele greppels en sloten, naast zowel als onder de funderingen van de eerste ter plaatse gebouwde kerspelkerk aangetroffen, bevatten geen oudere vondsten dan scherven van Jacobakruikjes of laat kogelpottengoed. Weliswaar werd in de alleronderste steenlagen van de elkaar in tijdsorde opvolgende kerken tufsteen vermetseld doch het gold hier kennelijk secundair gebezigd materiaal, van elders betrokken.

Als eerste bouwfase kan een éénbeukige, uit rode kloostermoppen opgetrokken kruiskerk worden aangemerkt, waarvan de breedte overeenkwam met die van het daarboven opgetrokken middenschip der huidige kruisbasiliek. Vrij kort na de voltooiing — 1366 of daaromtrent? — ging men reeds over tot het verbreden van de kerk met twee zijbeuken, waarvan de zuidelijke thans nog in wezen is. Tevens werd tegen de westgevel een kloeke toren geplaatst, op een afstand van twee traveeën ten oosten van de tegenwoordige toren.

Bisschop David van Bourgondië (1456-1496),

die in het naburige kasteel zijn hof placht te houden en Wijk bij Duurstede nieuwe impulsen gaf, stuurde krachtadig aan op een wel zeer lusterrijke, tweede uitbreiding van de kapittelkerk. Bij deze gelegenheid kwam het huidige middenschip tot stand met de aansluitende noorder zijbeuk, evenals de reeds vermelde nieuwe toren, die wegens geldgebrek echter nimmer zijn volle hoogte zou bereiken en de imposante tors bleef die dit bouwwerk bij de dood van bisschop David reeds was. Een op planken geschilderd ontwerp, in de kerk opgehangen, kan ons een indruk geven van hetgeen men bedoeld had te bouwen.

Wat wél gereed kwam was het nog bestaande dwarschip, dat even breed uitviel als het dwarspand van de voorafgaande kruiskerk doch ruim 1 m naar het noorden, resp. zuiden kwam uit te steken. Ook het nieuwe koor kon worden voltooid, rondom verrijkt door nevenkapellen en met de uiterste oostmuur tot aan de oever van de Mazijk reikende, gelijk door een enkele steekproef in het jaar 1953 reeds kon worden vastgesteld. Het was over de Mazijk dat bisschop David zich, met behulp van een fraai tentjacht, van zijn kasteel naar de kerk placht te laten vervoeren. Althans, zo is het ons in 1953 nog door een oude inwoner van Wijk verteld.

Van het nieuwe koor staat sinds geruime tijd al niets meer overeind terwijl de na afbraak vrij komende ruimte na verloop van tijd met nieuwe opstallen grotendeels overdekt raakte. Dientengevolge ontbrak tot dusverre de mogelijkheid naspeuringen te doen naar de grondslagen van het koor, verzezen ten tijde van bisschop David zowel als het koor van de kruiskerk, die aan diens onvoltooide schepping vooraf ging.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

MONUMENTEN-NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

Grenspalen, schamppalen en gerechtspalen

Er is over grenspalen nog maar betrekkelijk weinig geschreven. Een algemeen overzicht waarin zowel aan de functie — bebakening van een jurisdictiegebied of eigendom — als aan de verschijningsvormen aandacht wordt besteed, bestaat — enige kleine studies uitgezonderd — nog niet.

Bij het inventariseren van grenspalen blijkt die rijke verscheidenheid pas goed. Deze korte bijdrage wil de aandacht vestigen op deze soms versholten, maar doorgaans voor iedereen zichtbare, typische cultuur-historische monumenten, waar men letterlijk maar al te vaak langs heen kijkt. Veel grenspalen verdwijnen door grenswijzigingen, door de aanleg van verkeerswegen of het toepassen van wegverbeteringen. Als zodanig zijn zij na jaren van ongekende rust zeer kwetsbaar geworden.

Hier een voorlopig inventarisatieverslag. Bij het opsporen van grenspalen en grensstenen werden eerst de Voorloopige Lijsten der Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst en het Monumentenregister geraadpleegd. Op topografische kaarten werd de juiste locatie opgezocht. Men vindt hierop veel de aanduiding GP (grenspaal) en vaak heeft deze betrekking op een voormalige grens. Het is opvallend hoeveel palen, die in de Voorloopige Lijst voorkomen, reeds zijn verdwenen. Het aantal niet in het Monumentenregister opgenomen en dus helaas onbeschermd palen is erg groot. Enkele getallen maken dit duidelijk. In de onderstaande lijst geeft het eerste cijfer achter de provincienaam het aantal palen

aan dat in de Voorloopige Lijst voorkomt; het tweede cijfer somt de in het register opgetekende stenen en palen op en het laatste cijfer duidt op de tot nu toe opgespoorde en gedocumenteerde palen.

Groningen	2	2	2
Friesland	0	1	0
Drenthe	0	0	0
Overijssel	2	1	4
Gelderland	1	7	63
Utrecht	0	4	36
Noordholland	28	19	41
Zuidholland	14	8	68
Zeeland	6	1	18
Noordbrabant	2	7	3
Limburg	13	9	5
Totaal	68	59	240

In het lijstje is niet het aantal palen opgenomen dat aan de landsgrenzen staat, evenmin de schamp- en stoepaaltjes, die deels ook een begrenzende functie bezitten. Wanneer men deze palen erbij zou tellen, dan zou het totaal het getal 3000 ver overtreffen. Opgemerkt moet worden, dat nog niet alle provincies onderzocht zijn; t.w. Groningen, Friesland, Overijssel, de Gelderse Achterhoek en Noordbrabant. Noordholland en Limburg zijn ten dele bezocht. Reden te meer om mij aanbevolen te houden voor aanvullingen, opmerkingen en verbeteringen.

De grenspalen zijn in verschillende grote groepen onder te brengen. Men vindt ze als markatiepunten op rijksgrenzen, provinciegrenzen, ge-

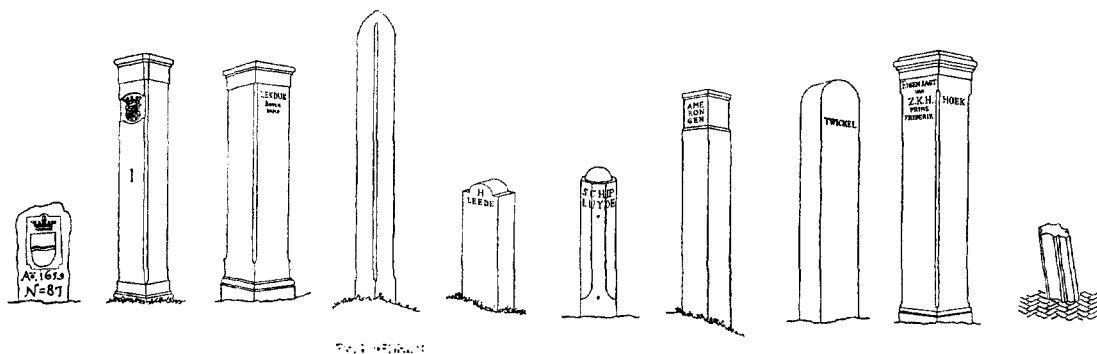

Fig. 1 t/m 10. Grenspalen bij Losser, Laren, Lopik, Arnhem, Haarlem, Schipluiden, Amerongen, Delden, Wassenaar; schamppaal te Zierikzee.

meentegrenzen, als afpalingspunten van waterschapsgebieden, van landgoederen en jachtgebieden en als begrenzing van rechtsgebieden. Het is het best te illustreren aan de hand van enige voorbeelden.

Onze rijksgrens wordt op veel punten gemarkeerd door palen of stenen. Bij Drieland in de gemeente Losser staat een driehoekige grenssteen uit 1659. Vroeger was hier het punt waar Gelre, Munster en Bentheim elkaar ontmoetten. De steen is ongeveer 70 cm hoog en genummerd met N 87 aan de Gelderse zijde (fig. 1). Aan de kant gekeerd naar het voormalige bisdom Munster staat het wapen van vorst-bisschop Christoph Bernard von Galen, met boven en onder het wapen respectievelijk de initialen C.B.E.M. (Christoph Bernard Episcopus Monasteriensis) en A° 1659. Op de derde zijde komt het wapen van Bentheim voor en het jaartal, waaronder de hoofdletter H. Als tweede voorbeeld van een oude landsbegrenzing een paal bij Echt in Limburg. Op deze paal zijn de twee namen uitgehakt van de hertogdommen Gelre en Gulik. De grens van de voormalige hertogdommen liep tussen Echt en Roosteren. In het Openluchtmuseum in Arnhem is een dergelijke paal opgesteld die uit Limburg afkomstig is. Over stenen, die in de 18de eeuw de Achterhoek afbakenden, zij verwezen naar het artikel „Grensstenen vertellen geschiedenis” in Archief van de Graafschap 1971, 5-14.

Een veel later type grenspaal treft men langs de gehele grens met België aan. De meest bekende staat op het Drielandpunt bij Vaals, een ronde gietijzeren paal met het Nederlandse wapen en er onder het jaartal 1843.

De provinciegrens tussen Utrecht en Noord-holland wordt gemarkeerd door genummerde palen met de wapens van de beide provincies. De hoekpaal, „Leeuwenpaal” genaamd, staat tussen Blaricum en Huizen en is ongeveer 3 m hoog. Paal I staat aan de Larenseweg tussen Laren en Femnes-Buiten (fig. 2). Veel van deze 18de-eeuwse hardstenen palen zijn vervangen door nieuwe. Zij zijn nog te vinden tot Hollandse Rading waar de serie eindigt met nr. 16. Op de „Nieuwe kaart van het Baljuwschap van Goyland” uit 1750, opgenomen in de Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden, gaat de nummering verder tot 22 bij Loosdrecht. Men kan derhalve aannemen dat de oude palen van voor 1750 dateren.

Het wapen van de provincie Utrecht komt ook voor op een hardstenen paal aan de dijk van

Amerongen naar Wijk bij Duurstede. Boven het wapen staat: LEKKENDIJK BOVEN DAMS. Bij Schalkwijk staat een dito paal met LEKDIJK BOVEN DAMS. Aan de dijk van de Lopikerwaard naar Vreeswijk staan twee palen vlak bij elkaar. De een heeft hetzelfde opschrift als die bij Schalkwijk (fig. 3), de andere paal vermeldt: YSSELDAM. Aan veel van onze dijken vindt men kleine vierkante of achthoekige palen met halfronde afdekking. Veelal genummerd staan zij meestal tegenover de kavellijnen van de polders o.a. aan de dijk van Spaarndam naar Halfweg, de dijk van Vlijmen naar Geertruidenberg, de Waaldijk in de Bommelerwaard en de Lekdijk in de Alblasserwaard. Het begin van de bebakening van laatstgenoemde waard ligt bij Schelluinen. Bij de in 1970 buiten gebruik gestelde brug staat een mooie hardstenen grenssteen. Onder het wapen met een leeuw is een lint te zien met AL-BLASSERWAARD. In een rechthoekig, iets verdiept vlak is in reliëf uitgehouwen BEGIN DER SCHOUWE VAN DEN ALBLASSERWAARD ANNO 1778.

Als voorbeeld van een gemeentebegrenzing zijn te noemen de nog 35 overgebleven, slanke hardstenen palen rond Arnhem op de grens met de gemeenten Renkum, Ede, Rozendaal en Rheden. De meeste palen staan op een klein heuveltje en zijn ongeveer 2.50 tot 3 m hoog, uiterst eenvoudig uitgevoerd, ongenummerd en zonder opschrift of wapen (fig. 4). In tegenstelling tot deze zeer eenvoudige palen treft men in Wassenaar aan de Papenlaan een zeer rijk geprofileerde, bijna 3.50 m hoge hardstenen paal aan, die zelfs is gedateerd 1775. De Wassenaarse zijde toont het wapen van deze heerlijkheid met daaronder een lint waarop WASSENAER, de andere kant het Voorschotense wapen en een lint met VOORSCHOTE. Een soortgelijke paal, ongedateerd maar ongetwijfeld uit dezelfde tijd, staat op de grens van Voorburg naar Leidschendam. Aan deze paal ziet men behalve het Voorburgse wapen aan de Leidschendamse zijde het wapen van de voormalige gemeente VEUR. Van een eveneens opgeheven gemeente vindt men een voorbeeld tussen Haarlem en Haarlemmerliede (fig. 5).

Zoals vermeld komt het voor dat een grenspaal verplaatst wordt of voor een ander doel wordt gebruikt. Dit lot trof het achthoekige paaltje dat eertijds de grens aangaf van de gemeente Schip-luiden (fig. 6). Het staat thans als stoepaal aan de zuidzijde van de hervormde kerk te Maasland. Aan de dijk van Maassluis naar Maasdijk staat een soortgelijk paaltje met de inscriptie SCHIP-LUIDE No 16. De meeste palen voeren alleen een

wapen, zoals die tussen Leiden en Voorschoten, Leiden en Oegstgeest, Alkmaar en Bergen of de palen bij Kockengen en Amsterdam. Verschillende palen geven alleen de naam van de gemeente bijv. Uytgeest, Sluys, Houten, Wijk bij Duurstede en Amerongen (fig. 7).

De tot nu toe waargenomen palen, die een jachtgebied begrenzen, zijn minder talrijk en in het algemeen eenvoudiger van uitvoering dan de reeds beschreven palen. Als goed voorbeeld geldt de paal langs de weg van Goor naar Delden, die aangeeft dat men het landgoed Twickel passeert (fig. 8). Een dergelijke paal staat terzijde van de weg van Dalfsen naar Heino die het landgoed De Aalshorst begrenst.

In Wassenaar en Voorschoten treft men elf hardstenen, bijna 2 m hoge palen aan die de uitgestrekte bezittingen van prins Frederik afzetten. Een aardige bijkomstigheid is dat de hoekpunten van het terrein duidelijk worden, omdat het woord HOEK in de paal is gebeiteld (fig. 9). Prins Frederik kocht in 1838 de landgoederen Ter Horst, Raephorst en Eikenhorst. Na de uitleg van het gebied met de Paauw, de Hertenkamp en Groot Haesebroeck, voegde hij in 1846 park Backershagen aan zijn bezit toe. De palen zullen dus tussen 1838 en 1846 geplaatst zijn. Vier palen staan niet meer op hun oorspronkelijke plaats. Bij de ingang van het park Rust en Vreugd aan de Leidschestraatweg staan twee palen, die thans bekroond worden door lantaarns. Voor de boswachterswoning van Backershagen en aan het begin van de oprijlaan van een huis aan de Dennenlaan staan eveneens twee van Frederiks jachtpalen.

In de gemeenten Wassenaar en Katwijk, dicht bij het juistgenoemde jachtgebied, lagen de niet veel kleinere landgoederen van baron van Wassenaar, begrensd door 2 tot 2.50 m hoge palen van dezelfde vorm als bij Twickel, De Aalshorst, Rechteren en Deelerwoud. Het opschrift luidt: BARON VAN WASSENAER VAN CATWYCK EIGEN JACHT. Zij dateren van omstreeks 1860, toen de adellijke familie van Kattendijke de buitenplaatsen Rozenstein en Kokshorn verkocht aan Otto van Wassenaar van Catwyck. Ook koning Willem I had in de omgeving van Den Haag zijn jachtgebied. Zo vindt men aan de Oude Scheveningseweg een ruim 2.50 m hoge paal met het cijfer 4 en onder een blank wapenschildje de tekst JACHT DES KONINGS. Niet ver van deze paal staat een korter exemplaar waarop staat PRIVATIEVE JACHT VAN DEN KONING. Deze palen dateren van kort na 1813.

Ook het visrecht werd vroeger dikwijls met palen aangegeven. Hiervan getuigen verschillende palen bij Abbenbroek en Dalem bij Gorinchem.

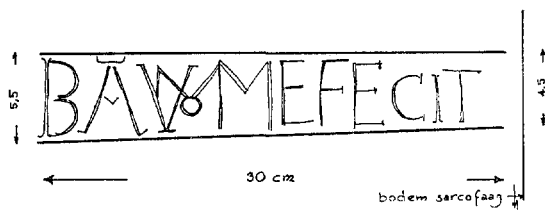
Niet onder het begrip grenspaal vallen de schamppalen, iets hellend gestelde palen of stenen die de hoek van een gebouw beschermen tegen aanrijding en beschadiging. Veel van deze rijk geprofileerde stenen komt men in de Zeeuwse dorpen tegen. De dorpspompen van St.-Maartensdijk en St.-Anna ter Muiden worden beschermd door achthoekige, halfronde afgedekte, gemiddeld 1 m hoge hardstenen paaltjes. In Zierikzee gebruikte men als beschermingsstenen fragmenten van de in 1832 afgebrande en tien jaar later gesloopte St.-Lievensmonster. Zij zijn afkomstig van vensters.

Schandpalen hadden een heel andere functie. In samenhang met de limietpalen of mijlpalen, die de grens aangeven van een gebied waarbinnen een overheid accijnzen kon heffen, haar keuren kon handhaven en verder met name misdadigers kon vangen of verbannen is het — juist omdat er in Nederland een zeer beperkt aantal bewaard bleef — zinvol er een paar de revue te laten passeren. In het Groningse dorp Farmsum vindt men op het Pijpplein een achthoekige hardstenen gerechts- of schandpaal uit 1727 met op het blokvormig kapiteel, wellicht het voetstuk voor een verdwenen Justitiabeeld, symbolen van de rechtspraak. Aan de Goejanvervelledijk bij de gelijknamige sluis in Hekendorp, een plaatsje tussen Oudewater en Haastrecht, staat een ruim 3.50 m hoge hardstenen ronde paal op een groot gemetseld vierkant voetstuk, bekroond door een beeld van Vrouwe Justitia. Op hals- en enkelhoogte ziet men de plaats waar de ijzeren ringen bevestigd waren waarmee de veroordeelde werd vastgeketend en te schande gezet voor de dorpsgenoten.

Banpalen begrepsden een gebied waarbuiten een banneling zich vrij kon bewegen. Rondom Hoorn vindt men met de eenhoorn — die voorkomt op het stadswapen — bekroonde palen bij Schardam en Avenhorn.

Met het Amsterdamse wapen versierde limietpalen treft men rond de hoofdstad nog aan bij Sloten, Amstelveen en Ouderkerk aan de Amstel. Voor laatstgenoemde palen zij verwezen naar een aantal artikelen in het tijdschrift *Ons Amsterdam* van 1949, 1968 en 1969 en in *Buiten* van 1926.

T. BROUWER

Oosterend (Texel), hervormde kerk

Het bericht in het Archeologisch Nieuws in het *Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1971, *41, heeft enige aanvulling.

Het metselwerk van het schip van de kerk vertoont een aantal tufsteenlagen, die bestaan uit op hun kant staande gewone tufstenen, een typisch 12de-eeuwse materiaalbesparende gewoonte (H. Janse, *Bouwers en bouwen in het verleden*, Zaltbommel 1965, 48).

De kleine kalkstenen sarcofaag die in het koor werd gevonden is 1.65 m lang, aan het hoofd- en

voeteneinde respectievelijk 60 en 35 cm breed en 56 cm hoog. De wanddikte bedraagt 6 cm. Zij is van hetzelfde materiaal als de kalkstenen kist, die zich in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden bevindt (W. Martin, *Vroeg-middeleeuwse zandstenen sarcofagen in Friesland en elders in Nederland*, Drachten 1957, 51). Die sarcofaag is uit Wijk bij Duurstede afkomstig en heet karolingisch te zijn. De twee hier genoemde zijn de enige in ons land bekend die van kalksteen uit het Franse Maasbekken zijn gemaakt.

Er is nog een gaaf kopschot bewaard gebleven en dit draagt een inschrift, dat wij als BAVOMME FECIT menen te moeten lezen (zie figuur). De tekst loopt van boven naar beneden. Voor zover bekend is dit de enige sarcofaag in ons land, die gesigneerd is. De holte van de stenen kist is niet, zoals bij zandstenen sarcofagen gebruikelijk, uitgehakt maar werd in de zachte steen als het ware uitgegraven. De buitenzijde is gladgeschuurd.

H. JANSE

BOEKBESPREKING

Kunstpatrimonium van West-Vlaanderen. Uitgegeven in opdracht van de Bestendige Deputatie van de Provincieraad van West-Vlaanderen, onder redactie van dr. Luc Devlieghe. Deel 6: De Onze-Lieve-Vrouwekerk te Kortrijk, door Luc Devlieghe. Uitgeverij Lannoo, Tielt-Utrecht 1973. 120 blz., 46 figuren in de tekst naar tekeningen van Arnaud Debonnet, 326 foto-reproducties.

De Onze-Lieve-Vrouwekerk te Kortrijk is zo opmerkelijk van vorm, aankleding en versiering, dat de beschrijving ervan is uitgegroeid tot een afzonderlijk deel — het zesde al sinds 1965 — in de reeks van het *Kunstpatrimonium van West-Vlaanderen*, het bewonderenswaardig eenmanswerk van Luc Devlieghe.

Gemeten naar de jaren van ontstaan, is zij niet de oudste kerk van Kortrijk, maar in de nabijheid van de parochiekerk St. Maarten ontleent zij haar bijzondere betekenis aan het feit, dat zij als kapittelkerk, met een college van twaalf kanunniken en een deken, rond 1200 gesticht is door graaf Boudewijn IX van Vlaanderen, die tijdens zijn kruisvaart, waarop hij de eerste keizer werd van het Latijnse Rijk van Constantinopel, de voortgang van de stichting en de bouw der nieuwe kerk toevertrouwde aan gravin Maria en de Franse koning. De kerk won nog aan prestige, toen er, na de overwinning van de Vlaamse ambachtsgilden op het Franse ridderleger, op 11 juli 1302 bij Kortrijk, vijfhonderd paar gulden sporen van de verslagen Franse edelen, als zegetekenen in het koor werden opgehangen. Bovendien liet graaf Lodewijk van Male rond 1370 aan de zuidkant van het koor een monumentale kapel bouwen ter ere van St. Catharina, op wier feestdag hij geboren was. Deze kapel bestemde hij tot zijn grafkapel en André Beauneveu kreeg de opdracht zijn graftombe te beeldhouwen. Dit werk werd echter niet voltooid, noch werd tenslotte de graaf in zijn kapel begraven; hij is tenslotte in de Notre-Dame de la Treille in Rijsel bijgezet. Wel kwam het beroemde albasten St. Catharinabeeld tot stand, door hem vermoedelijk eveneens aan Beauneveu opgedragen en thans, na enige omzwervingen, weer het pronkstuk van de Gravenkapel. Deze werd toch enigszins een denkbeeldig mausoleum van de Vlaamse graven, doordat het vijftigtal nissen van de onderbouw allengs beschilderd werd met een portrettengalerij van de graven, met als laatste keizer Frans II van Oos-

tenrijk. Het heeft niet veel gescheeld of men had in 1869 nog portretten toegevoegd van Napoleon en koning Willem I, beiden in naam toch graaf van Vlaanderen.

Van de oudste bouwpartij der voor 1205 al in gebruik genomen kerk, werd in 1962-'63 door Devlieghe onder het huidige koor het fundament teruggevonden, dat de verrassende vorm van een triconch, een klaverbladvorm, opleverde, die even denken doet aan de in diezelfde jaren opgegraven en uit dezelfde tijd dagtekenende triapsidale aanleg onder het dwarspand van de Bovenkerk in Kampen. Devlieghe brengt deze vorm in verband met het laatromaans koor van de St. Kwintenskerk in Doornik, dat wellicht weer in betrekking staat met het oudere klaverbladkoor dat onder de St. Bavokerk in Aardenburg ontdekt is.

De oudste nog overeind staande partijen zijn het dwarspand en het korte schip, beide in de tweede helft van de 13de eeuw gebouwd en tot de Scheldegotiek behorende. Ook de twee westtorens, waarvan de noordelijke aan de westkant zo merkwaardig gesloten is, zijn in diezelfde tijd tot stand gekomen, zodat het vast staat, dat men het schip nooit een grotere lengte toegedacht heeft. Bovendien schijnt langs hun voet een waterloop gestroomd te hebben en waren de openingen in de westelijke steunberen bedoeld, om een doorgang langs de kade uit te sparen. Een brug zou over het water naar de midden-ingang tussen de beide torens geleid hebben.

Alweer uitzonderlijk is de gedaante van het koor dat kort na 1300 de triconch verving. Het kreeg een omgang met — in plattegrond — trapsgewijs opklimmende vierkante kapellen en een grote zeshoekige kapel in de lengte-as, waarin de omgang was opgenomen, een structuur die de schrijver afgeleid acht van de straalkapellen van de kathedraal van Doornik. De buitenste zuidelijke kapel werd gesloopt toen omstreeks 1369-'72 de Gravenkapel van Lodewijk van Male gebouwd werd, een buitengewoon mooie ruimte, waarvan de schrijver op goede gronden betoogt, dat zij op de bovenruimte van de Parijse Sainte-Chapelle geïnspireerd is, terwijl de plastische detaillering tot de Brabantse gotiek behoort. In de onderbouw van de in wijde vensters geopende traveeën bevinden zich de al genoemde nissen met de ten voeten uit geschilderde gravenportretten, die daar in 1858 zwaar beschadigd teruggevonden werden en afgetekend. De daarop

volgende lotgevallen van de resten zijn van de onaangename soort die muurschilderingen zo vaak ten deel gevallen is: fragmenten die op hout overgebracht waren, zijn in de Brusselse musea beland en tenslotte zoekgeraakt. Het overige is in 1869-'72 deels vernieuwd en aangevuld. Gaaf bewaard gebleven zijn daarentegen de figurale reliëfs in de zwikken van deze bogen, beeldhouwwerk met uiteenlopende onderwerpen zoals legenden van St. Nicolaas en St. Willibrord, dieren en fabeldieren, een wildeman, een steekspel; vormen en motieven zoals men ze bijvoorbeeld ook aantreft in de Zavelkerk te Brussel en de St.-Maartenskerk te Halle, waar zij op dezelfde tijd, rond 1370, teruggaan.

Het gotische hoofdstuk uit de bouwgeschiedenis van deze kerk wordt afgesloten met de bouw van de dekenkapel en librerie aan de noordkant van het koor in 1418-'21. Inwendig heeft het gebouw veel gedaanteveranderingen doorgemaakt. Na de beeldenstorm van 1578 kreeg het een barokke inventaris, die op zijn beurt moest plaats maken voor een meer classicistische inrichting omstreeks 1760-'90, grotendeels bekostigd uit het fortuin van kanunnik De Meulenaere, die in het koor een marmerbekleding met Ionische pilasters, rondbogen en attiek liet aanbrengen in samenhang met een monumentaal nieuw hoogaltaar. De ontwerpen daarvoor en een toelichting erop zijn bewaard gebleven en krijgen in tekst en beeld ruim aandacht. Bij de voorbereiding van de restauratie van het kerk-interieur, die in 1900-'10 werd uitgevoerd, heeft men lang geredetwist over het al of niet handhaven van deze 18de-eeuwse stijlfase; tenslotte heeft men in de sluitingstraveeën alles ter wille van het hoogaltaar laten zitten. De discussie werd hervat, toen de kerk hersteld moest worden van de zware schade,

die haar bij een luchtbombardement op 21 juli 1944 trof, maar gelukkig heeft ook toen het stijlpurisme het niet gewonnen. Overigens is deze restauratie, in 1949 begonnen, moeizaam verlopen. Na enkele jaren van onderbreking kwam het werk onder pastoor Jan de Cuyper in 1961 goed op gang en het is begrijpelijk, dat hij, thans emeritus, aangezocht werd, een woord vooraf bij Devlieghers studie te schrijven, te meer daar hij in verscheidene artikelen en door de ordening van het kerkarchief bijgedragen heeft aan de geschiedschrijving van dit kerkgebouw met zijn bewogen verleden.

Behalve de zwartwitreproducties zijn ook twee kleurenfoto's opgenomen: een van het hoogaltaar en een van een in 1963 ontdekte grafschildering, een bescheiden begin van een kleuriger geïllustreerde beschrijving.

De inventarisatie van het kunstbezit der kerk volgt weer het beproefde stelsel dat deze West-Vlaamse reeks van Devliegher blijvend kenmerkt. Als einddatum heeft hij zich het jaar 1860 gesteld, maar voor belangrijke kunstwerken overschrijdt hij gaarne deze grens, zodat ook de eens fel omstreden gebrandschilderde glazen van Joep Nicolas uit 1936, belangrijk in de ontwikkeling van diens oeuvre, ook het neogotisch altaar in de Gravenkapel uit 1879 en de koperen doopvont uit 1911 een plaats in tekst en afbeelding vinden, even goed als de schitterende kruisoprichting die door Antoon van Dyck in 1631 voor deze kerk geschilderd werd, in 1794 door de Fransen naar het Louvre gesleept, in 1817 teruggebracht, in 1907 gestolen, in 1908 teruggevonden, om nu, met Beauneveu's Catharinabeeld, de grote aantrekkingskracht van de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Kortrijk te vormen.

C. PEETERS

Mededelingen

1899—1974: 75 JAAR KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

Ter gelegenheid van de viering van het 75-jarig bestaan van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond zijn er gedurende dit jubileumjaar de volgende 1-daagse excursies georganiseerd:

4 mei. Groningen: Bezichtiging van de Martinikerk o.l.v. de architecten P. L. de Vrieze en L. G. Reker. Aanvang van de rondleiding om 10.30 uur.

18 mei. Amsterdam: Rondwandeling door de stad o.l.v. drs. H. Rowaan. Ter inleiding wordt een dia-lezing gehouden op het Gem. Bureau Monumentenzorg Amsterdam, Dirk van Hasseltssteeg 51-53, om 10.00 uur. — 's Middags bezichtiging van de Nieuwe Kerk o.l.v. mej. drs. F. Kruimel.

8 juni. Groningen: Rondwandeling door de stad o.l.v. architect P. L. de Vrieze. Vertrek van het Martiniekerkhof om 10.00 uur.

31 augustus. Vliegtocht boven midden-Nederland. Nadere gegevens volgen.

7 september. Utrecht: Bezichtiging van de vijf binnenstadskerken in Utrecht, die in restauratie zijn of gerestaureerd zullen worden, o.l.v. ir. T. van Hoogevest. Aanvang van de rondleiding om 10.00 uur bij de Jacobikerk.

14 september. Amersfoort: Rondwandeling door de stad o.l.v. C. v. d. Braber. Aanvang van de rondleiding om 10.00 uur bij het stadhuis op de Westsingel. — 's Middags bezichtiging van de kerken o.l.v. B. van Thienen.

28 september. Utrecht: Rondwandeling door de stad o.l.v. prof. dr. ir. C. L. Temminck Groll. Aanvang van de rondleiding om 14.00 uur bij het pandhof van de St. Marie (bij gebouw K. & W.).

In voorbereiding: een uitgebreid jaarprogramma voor 1975 in het kader van M-75.

Aanmelding voor de excursies bij:

Mevr. drs. M. A. Prins-Schimmel, „De Hanekam”, Driewegenweg 27, Putten (Gld.).

ALGEMENE LEDENVERGADERING

De zomervergadering van de KNOB zal te *Kampen* gehouden worden op *21 juni*. De 2-daagse excursie zal op *21 en 22 juni* plaats vinden in noordwest Overijssel: Zwolle, Kampen, Blokzijl, Vollenhove en Giethoorn.

Leden, die voornemens zijn de zomervergadering en de excursie mee te maken, worden verzocht hiervan op een briefkaart aan het secretariaat, *de Poorterstraat 22, Den Haag*, mededeling te doen.

Tijdig zullen door middel van een circulaire nadere inlichtingen worden verstrekt over de agenda van de vergadering en het programma van de excursie.